

SA-I-03

साहित्याचार्यः
प्रथमवर्षम्, तृतीयपत्रम्

मुक्तस्वाध्यायपीठम्
(Institute of Distance Education)

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)

ध्वनिविवेचनम्

मुक्तस्वाध्यायपीठम्
(Institute of Distance Education)
राष्ट्रीयसंस्कृतसंस्थानम्
(मानितविश्वविद्यालयः)

SA-I-03

ध्वन्यालोकः
(द्वितीयतृतीयौ उद्योतौ)

साहित्याचार्यः, प्रथमवर्षम्
तृतीयपत्रम्

2.4

खण्डः

१

ध्वनिविवेचनम्

पुरोवाक् - प्रो. पी.एन.शास्त्री

प्रथमः पाठः

०७-१६

द्वितीयः पाठः

१७-३२

तृतीयः पाठः

३३-४६

चतुर्थः पाठः

४७-६२

पञ्चमः पाठः

६३-८०

पाठलेखनम्

प्रो. के.पी.केशवन्

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा.वि.)

जयपुरपरिसरः, राजस्थानम्

(१-४ पाठाः)

डा. विश्रामतिवारी

कामेश्वरसिंहदरभङ्गासंस्कृतविश्वविद्यालयः

दरभङ्गा (बिहार)

(५ पाठः)

सम्पादनम्

प्रो. के.पी.केशवन्

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा.वि.)

जयपुरपरिसरः, राजस्थानम्

पाठ्यक्रमसंयोजनम्

डा. रत्नमोहनझा:

वरिष्ठसहायकाचार्यः, दूरस्थशिक्षा

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

प्रकाशनम्

प्रो. रमाकान्तपाण्डेयः

निदेशकः, मुक्तस्वाध्यायपीठम्

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

पुनरीक्षणम्

डा. जयप्रकाशनारायणः

वरिष्ठसहायकाचार्यः, दूरस्थशिक्षा

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

संस्करणम् : २०१५

प्रतयः - १०००

ISBN : 978-93-82091-32-5

© मुक्तस्वाध्यायपीठम्, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली, २०१५

सर्वाधिकारः सुरक्षितः। नवदेहलीस्थ-राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य लिखितरूपेणानुमतिम् अप्राप्य येन केनापि माध्यमेन अस्याः पाठ्यसामग्र्याः कञ्चिदप्यंशं पुनः प्रस्तोतुम् अनुमतिः नास्ति।

प्रयुक्तकागदम् - Agro-based environment Friendly.

पृष्ठविन्यासः

राजीवकुमारसिंहः

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, नवदेहली

मुद्रकः

अमर प्रिंटिंग प्रेस, दिल्ली-९

दूरभाष : 9871699565, 8802451208

पुरोवाक्

राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानं संस्कृतपरम्पराणां प्रचारे प्रसारे च सर्वथा दत्तावधानं विद्यते । निखिलेऽपि भारते संस्थानस्याऽस्य दशपरिसरा विलसन्ति । तेषु तस्मिन् तस्मिन् शास्त्रे कृतभूरिपरिश्रमा आचार्याः तानि तानि शास्त्राणि अध्यापयन्ति । तत्र विविधेषु विद्याप्रस्थानेषु दीक्षां समवाप्य अस्माकम् अनूचानाः शिष्याः सर्वासु दिक्षु संस्कृतपरम्पराया ध्वजम् उत्तोलयन्ति स्थापयन्ति भारतभारत्या नवनवान् मानदण्डान् आविष्कुर्वन्ति च सततं शास्त्रपरम्परासु अभिनवाः सम्भावनाः ।

एकविंशशतकम् इदं विद्यते नवसम्भावनानां नवाविष्काराणां नवप्रयोगाणां च कालः । कालेऽस्मिन् नूतनप्रविधीनां वैज्ञानिकसंसाधनानां च प्रयोगेण संस्कृताध्ययनक्षेत्रेऽपि नवा दिश उन्मील्यन्ते । तदेतत्सर्वं मनसि निधाय राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानं दूरस्थशिक्षामाध्यमेन पारम्परिकसंस्कृत-शास्त्राणाम् अध्यापनाय प्रयतते । तदर्थं संस्थानमुख्यालये मुक्तस्वाध्यायपीठानाम्ना स्वतन्त्रः प्रकल्पः संस्थापितः । यस्य स्वाध्यायकेन्द्राणि जम्मू-जयपुर-गुरुवायुर-शृङ्गेरीप्रभृतिसंस्थानपरिसरेषु स्थापितानि सन्ति । एतेन प्रयासेन देशस्य कोणे कोणे स्थिताः शास्त्ररसपिपासवः जिज्ञासवः पुराणीमपि चिरतारुण्यप्राप्तां प्राचीनामपि युगानुरूपां भारतीयां सकलजनहितकारिणीं शास्त्रशिक्षां प्राप्नुवन्ति । कक्षासु नियमितच्छात्रान् अध्यापनपटवः प्राध्यापका यया शैल्या पाठयन्ति तथैव सरलसरलया पद्धत्या लिखितेयं पाठ्यसामग्री भवतः/भवत्या हस्ते विद्यते । विभिन्नेषु संस्थानपरिसरेषु तत्र तत्र नियुक्ताः प्राध्यापका एव शिक्षयन्ति । दूरस्थशिक्षामाध्यमेन अधीयानानां कृते पुनः न केवलं संस्थानस्य प्राध्यापकैः अपि तु राष्ट्रे तस्मिन् तस्मिन् विद्याप्रस्थाने सुनिपुणैः आचार्यैः लिखिता सङ्कलिता सम्पादिता चेयं पाठ्यसामग्री मुक्तस्वाध्यायपीठेन प्रकाश्य प्रेष्यत इति विशेषः ।

सम्प्रति दूरस्थशिक्षामाध्यमेन व्याकरणं साहित्यं फलितज्योतिषं चेति त्रिषु विषयेषु विभिन्ना- पाठ्यक्रमाः प्रचाल्यन्ते । नातिचिरं संस्थानं न्यायवेदान्त-मीमांसादिविषयेष्वपि माध्यमेनानेन पाठ्यक्रमान् प्रचारयितुं समीहते । शास्त्राध्ययनप्रकर्षेऽयं जिज्ञासूनां महते हर्षाय उपकाराय ज्ञानाय च कल्प्यते । क्रमेऽस्मिन् पालि-प्राकृत-संस्कृतपत्रकारतादिषु प्रमाणपत्रीयपाठ्यक्रमा अपि प्रारब्धाः । मुक्तस्वाध्यायपीठस्य प्रयासैरभिः तासु तासु परम्परासु दीक्षिताः सन्तः अध्येतारः भारतवर्षस्य गौरवाभिवृद्धये समधिकतरं प्रयासं विधास्यन्तीति दूरस्थशिक्षायाः पाठ्यक्रमेषु प्रवेशं प्राप्तवतः विद्यार्थिवृन्दान् शुभकामनाभिः सभाजयन् पाठ्यसामग्र्या अस्याः निर्माणे समुल्लासे च स्वप्रातिभं साहाय्यं दत्तवतः विदुषः मुक्तस्वाध्यायपीठस्य प्राध्यापकान् कर्मचारिणश्च वर्धापनततिभिः पुरस्करोति-

१२-०८-२०१५

पु. ना. शास्त्री
(प्रो. पी. एन. शास्त्री)
कुलपतिः
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्,
नवदेहली

पत्रपरिचयः

साहित्याचार्यस्य तृतीये पत्रे भवतः स्वागतम्। अस्मिन् पत्रे भवान् ध्वन्यालोकस्य द्वितीय-तृतीयौ उद्योतौ पठिष्यति। भवान् तु द्वितीये पत्रे एव पठितवान् यत् आनन्दवर्धनविरचितः ध्वन्यालोकः काव्यशास्त्रस्य प्रसिद्धः ध्वनिसम्प्रदायस्य प्रतिष्ठापकश्च ग्रन्थः वर्तते। काव्यात्मविषयकेषु षट्सु सम्प्रदायेषु ध्वनिसिद्धान्तः अन्यतमः।

अस्मिन् तृतीये पत्रे पञ्चखण्डाः सन्ति। प्रथमे खण्डे ध्वनिविवेचनं कृतमस्ति। तत्र ध्वनेः भेदाः अपि विवेचिताः सन्ति।

द्वितीये खण्डे ध्वनौ अलङ्कारसमीक्षा, तृतीये खण्डे ध्वनेः पदादिप्रकाशयता, चतुर्थे खण्डे ध्वनेः स्वरूपं पञ्चमे खण्डे च ध्वनेर्भेदा विस्तरेण विवेचिताः सन्ति।

खण्डपरिचयः

आचार्यप्रथमवर्षे साहित्यशास्त्रे तृतीयं पत्रमिदम्। आनन्दवर्धनाचार्येण विरचितस्य ध्वन्यालोकस्य द्वितीय-तृतीयौ उद्योतौ पत्रेऽस्मिन् भवान् पठिष्यति। पत्रेऽस्मिन् त्रयोविंशतिः पाठाः सन्ति। एते च पाठाः पञ्चसु खण्डेषु विभक्ताः। तत्र प्रथमः खण्डो भवतः पुरः उपस्थाप्यते।

खण्डेऽस्मिन् पञ्च पाठाः सन्ति—

प्रथमः पाठः	—	अविवक्षितवाच्यध्वनेर्भेदः
द्वितीयः पाठः	—	असंलक्ष्यक्रमध्वनिभेदाः रसवदाद्यलङ्काराश्च
तृतीयः पाठः	—	रसधर्माः गुणाः
चतुर्थः पाठः	—	असंलक्ष्यक्रमध्वनेः आनन्त्यं ध्वनौ अलङ्कारसमीक्षा च
पञ्चमः पाठः	—	ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे व्यञ्जकाः अलङ्काराः

प्रथमे पाठे अविवक्षितवाच्यध्वनेः अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्वौ भेदौ सोदाहरणं प्रदर्शितौ। द्वितीये पाठे असंलक्ष्यक्रमध्वनेः (रसध्वनेः) भेदाः प्रतिपादिताः रसवदाद्यलङ्कारेभ्यो रसध्वनेर्भेदो निरूपितः। अत्र स्फुटं विचारितं यद् रसादीनां प्राधान्ये ध्वनित्वम्, अप्राधान्ये तु रसवदाद्यलङ्कारत्वं भवति। तृतीयः पाठो गुणानां माधुर्यौजःप्रसादानां रसमात्रधर्मत्वं प्रतिपादयति दीर्घसमासरचनादिरूपं व्यञ्जकं प्रदर्शयति च। चतुर्थः पाठो रसादिरूपस्य असंलक्ष्यक्रमध्वनेः आनन्त्यं प्रदर्श्य निरूपयति यद् रसादिध्वनौ अलङ्काराणां प्रयोगः कथं कर्तव्यः— केऽलङ्काराः त्याज्याः के च कथं च ग्राह्या इति। अलङ्काराणाम् अलङ्कारत्वस्य साधकम् अपृथग्यत्ननिष्पाद्यत्वमिति पाठेऽस्मिन् विशेषतो ज्ञातुं शक्यते। पञ्चमे पाठे ध्वनिभूते शृङ्गारे व्यञ्जकानाम् अलङ्काराणां विवेचनं विद्यते। एवमयं खण्डो भवन्तमुक्तान् विषयान् पाठयिष्यति।

पाठसंरचना

- १.१ प्रस्तावना
- १.२ उद्देश्यम्
- १.३ अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिः
 - १.३.१ अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनेः प्रथममुदाहरणम्
 - १.३.२ अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनेः द्वितीयमुदाहरणम्
- मूलपाठः
- बोधप्रश्नाः
- १.४ अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिः
 - १.४.१ अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनेः प्रथममुदाहरणम्
 - १.४.२ अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेः द्वितीयमुदाहरणम्
- मूलपाठः
- बोधप्रश्नाः
- १.५ सारांशः
- १.६ शब्दावली
- १.७ सन्दर्भग्रन्थाः
- १.८ सहायकग्रन्थाः
- १.९ बोधप्रश्नोत्तराणि
- १.१० अभ्यासप्रश्नाः

१.१ प्रस्तावना

पाठेऽस्मिन् भवतः स्वागतम् । तृतीयपत्रेऽस्मिन् ध्वन्यालोकस्य द्वितीयतृतीयौ उद्योतौ पाठ्यक्रमे अन्तर्गतौ स्तः । तत्रायं प्रथमः पाठः । ध्वन्यालोकस्य प्रथमे उद्योते ग्रन्थकारः 'काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति प्रतिज्ञाय प्रतीयमानस्य रसादिरूपस्यार्थस्य काव्यात्मत्वं व्यवस्थापयति । वाच्यार्थात् स्वरूपतः विषयतः सामग्रीतश्च अत्यन्तं विभिन्नो भवति प्रतीयमानार्थ इति समर्थयित्वा तस्य प्रतिष्ठापनाय अर्थः सहृदयश्लाघ्य इत्यादिभिः कारिकाभिः भूमिकामपि रचयामास । ततः ध्वनिस्वरूपमुक्त्वा ध्वनेरभाववादिनाम् भाक्तवादिनामनिर्वचनीयतावादिनाञ्च खण्डनं कृत्वा, 'अस्ति ध्वनिः स चाविवक्षितवाच्यः विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति द्विविधः सामान्येन' इति ध्वनिं विभेजे । तत्राविवक्षितवाच्यध्वनेरुदाहरणम्-

सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः ।

शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

इति ।

द्वितीयस्य विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेश्च-

शिखरिणि क्वनु नाम कियच्चिरं

किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

तरुणि येन तवाधरपाटलं

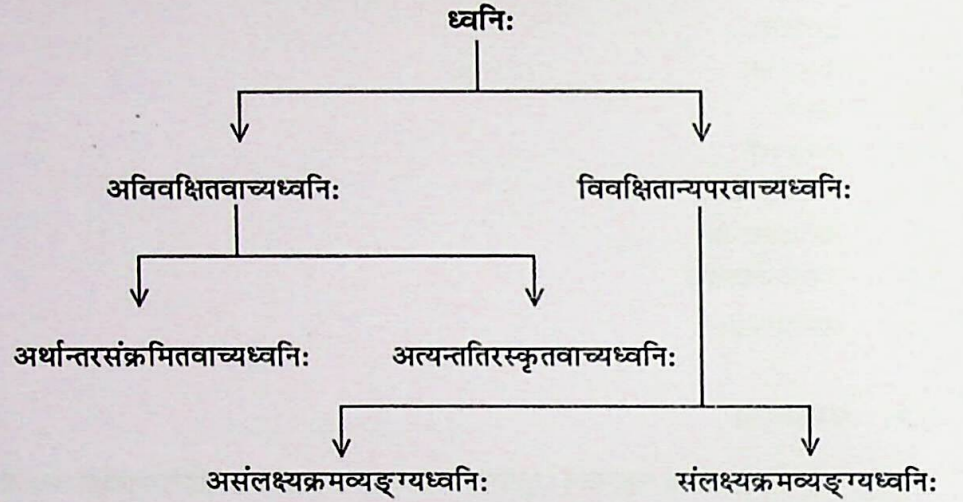
दशति दिम्बफलं शुकशावकः ॥

इति च ग्रन्थकारेणैव प्रदर्श्यते ।

द्वितीये उद्योते सर्वप्रथमं प्रधानतया द्विधा विभक्तस्य ध्वनेरवान्तरविभागाः निरूपिताः । ध्वनौ वाच्यार्थस्य स्थितिमादाय अविवक्षितवाच्यध्वनिः विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिरिति भेदद्वयं प्रथमं कृतमस्ति । अविवक्षितवाच्यध्वनेरपि द्वौ प्रकारौ कृतौ वर्तते ।

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिः इति च । विवक्षितान्यपर-वाच्यध्वनिरपि असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिरिति द्विधा विभक्तः । एष विभागस्तु ध्वनौ व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतीतिक्रमवैलक्ष्येन संजातः ।

विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः इति खलु प्रसिद्धं रससूत्रम् । तत्र विभावादयः वाच्यरूपाः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये ध्वनिभेदे विभावादिप्रतीतिरत्यादिप्रतीत्योः मिथः यः क्रमः विद्यते सः क्रमः अत्यन्तं लाघवात् न संलक्ष्यते । शतपत्रपत्रशतच्छेदनन्यायेन अत्र अनयोः प्रतीत्योः सहभावेन स्थितिः । अतः अयम् असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिरुच्यते । यत्र तु अनयोः प्रतीत्योः क्रमः सम्यगभिलक्ष्यते तत्र संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिरित्युच्यते ।

प्रथमपाठेऽस्मिन् एतेषु ध्वनिभेदेषु अविवक्षितवाच्यध्वनेः भेदान् सोदाहरणं भवान् पठिष्यति ।

१.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्-

- ध्वनिः सामान्येन द्विविधः इति ज्ञास्यति ।
- अविवक्षितवाच्यध्वनेः स्वरूपं सोदाहरणं पठिष्यति ।
- अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेः स्वरूपं सोदाहरणं पठिष्यति ।
- अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेः स्वरूपं सोदाहरणं ज्ञास्यति ।

१.३ अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिः

आनन्दवर्धनाचार्येण स्वग्रन्थे ध्वन्यालोके वाच्यार्थात् स्वरूपतः विषयतः सामग्रीतश्च भिन्नस्य, सहृदयश्लाघ्यतया वर्तमानस्य ललनालावण्यप्रख्यस्य प्रतीयमानार्थस्य, प्राधान्येन स्थित्या

ध्वनिरिति व्यपदेशः कृतः । तदनुसारं तल्लक्षणञ्च प्रकाशितम् अनेनाचार्येण ध्वन्यालोके तत्रैवोद्योते ।
तद्यथा-

“यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।
व्यङ्क्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥”

इति । यस्मिन् काव्ये उपसर्जनीकृतात्मा अर्थः, उपसर्जनीकृतार्थः शब्दश्च तं प्रसिद्धं प्रतीयमानम् अर्थं व्यञ्जनाव्यापारेण प्रकाशयतः सः काव्यविशेषः ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः इति अस्यार्थः खलु । ततः एतादृशस्य ध्वनेः भाक्तव्यतिरिक्ततां संसाध्य “अस्ति ध्वनिः । स चाविवक्षितवाच्यः विवक्षितान्यपरवाच्यश्चेति द्विविधः सामान्येन” इत्युक्त्वा ध्वनेः प्रकारद्वयं प्रथमतः स्वीकरोति । व्यञ्जनाव्यापारेण अभिधालक्षणाख्यव्यापारद्वयाश्रयात्पश्चाद्वर्तिनः आचार्याः एतद्वेदद्वयम् अभिधामूलध्वनिः लक्षणामूलध्वनिरिति व्यपदिशन्ति । अविवक्षितवाच्यध्वनेः लक्षणामूलत्वं विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः अभिधामूलत्वञ्चानेन सिद्ध्यति । “वाच्यार्थपूर्विका तद्वत्प्रतिपत्तस्य वस्तुनः” इति वाच्यार्थपूर्वकत्वं प्रतीयमानार्थस्य पूर्वं प्रतिपादितं भवति । तदनुसारेण ध्वनौ प्रथमं वाच्यार्थस्य स्थितिमवलम्ब्य भेदद्वयमङ्गीकृतम् । नाग्नैव तस्यार्थस्य सुगमतया ग्रन्थे एतयोः लक्षणं पृथक्तया नोक्तम् ।

अविवक्षितं वाच्यं यत्र सः अविवक्षितवाच्यध्वनिः । वाच्यार्थस्य सर्वथा अनुपयुज्यमानत्वात् अनुपपद्यमानत्वाद्वा अनाद्वयमाणत्वादसत्कल्पत्वम् अविवक्षितत्वम् । न विवक्षितमविवक्षितम् । वक्तुम् इच्छा विवक्षा । यत्र वाच्यम् अविवक्षितं सदर्थान्तरं बोधयति तत्रार्थान्तरस्य प्रधानतायामविवक्षितवाच्यध्वनित्वम् । वाच्यार्थस्य अनुपयुज्यमानतायाम् अनुपपद्यमानतायां वा बाधे संजाते उपचरितवृत्त्या अर्थान्तरं लक्ष्यते । ततः व्यञ्जनया व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिर्जायते । उपचरितवृत्तिरिति गुणवृत्तिरिति च पदद्वयं लक्षणापर्यायेण प्रयुक्तमानन्दवर्धनाचार्येण ध्वन्यालोके । उपचरितवृत्तेः जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था चेति भेदद्वयमस्ति । यत्र स्वार्थस्य सर्वथा परित्यागेन अर्थान्तरमवगम्यते सा जहत्स्वार्थेति कथ्यते । स्वार्थमपरित्यज्य यत्र वाच्यार्थः अर्थान्तरं बोधयेत्सा अजहत्स्वार्था इत्युच्यते । तदनुसारेण एव ध्वनिरपि भेदद्वययुक्तः भवति । एतत्सर्वं भवतः प्रथमोद्योते परिचितपूर्वमेव । तथापि सङ्गत्यर्थमत्र परामर्शः कृतः ।

“अर्थान्तरे सङ्क्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ।

अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विधा मतम् ॥” इति

द्वितीयोद्योते प्रथमा कारिका । अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेः वाच्यम् अर्थान्तरे सङ्क्रमितम् अत्यन्तं तिरस्कृतं वा द्विधा मतमित्यन्वयः । वक्तुं योग्यं वाच्यमभिधया बोध्यमित्यर्थः । तद्वाच्यम् अर्थान्तरे संक्रमितं तथा अत्यन्तं तिरस्कृतं वेति द्विधा वर्तते । अर्थान्तरसंक्रमितमित्यत्र संक्रमितमिति पदेनेदमुच्यते- वाच्यम् अर्थान्तरे संक्रान्तत्र भवति प्रत्युत संक्रमितं वर्तते । अत्र प्रयुक्तेन णिचा प्रयोजककर्ता अपेक्षते । प्रयोजककर्ता चात्र व्यञ्जनाव्यापारे यः सहकारिवर्गः अर्थात् वक्तृविवक्षादिः । विना तत्सहायेन वाच्यम् अर्थान्तरे न सङ्क्रामति । अत्यन्ततिरस्कृतपदेऽपि तिरस्कृतशब्देन तदेव गृह्यते । येन वाच्येन सता अविवक्षितवाच्यो ध्वनिः व्यपदिश्यते तद्वाच्यम् अर्थान्तरे सङ्क्रमितम् अत्यन्तं वा तिरस्कृतमिति द्विधा विभजते । व्यङ्ग्यात्मनो यदा ध्वनेर्भेदः निरूप्यते तदा वाच्यस्य द्विधा इति भेदकथनं न युज्यते इति आशङ्क्य तथाविधाभ्यां च ताभ्यां व्यङ्ग्यस्यैव प्राधान्यमित्युक्तम् । व्यञ्जकवैचित्र्याद्धि व्यङ्ग्यवैचित्र्यं युक्तम् । एवञ्च अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिरिति अविवक्षितवाच्यध्वनेः द्वौ भेदौ भवतः इति कारिकार्थः । अयं ध्वनिः एतस्मिन् प्रयुक्तं वाच्यम् अनुसृत्य द्विविधो भवतीत्यर्थः । यत्र ध्वनौ प्रयुक्तः वाच्यार्थः अनुपपन्नत्वाद् अत्यन्तं तिरस्कृतः भवति स ध्वनिः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिः । यत्र च ध्वनौ वाच्यार्थः अनुपयुक्तत्वाद् अर्थान्तरे संक्रमितः भवति स ध्वनिः अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिः इत्यर्थः ।

“स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्वलाकाः घनाः
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामाननन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव॥” इति

अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनेः प्रथममुदाहरणं ध्वन्यालोके दत्तं वर्तते ।
विरहिणः श्रीरामस्य वचनमिदम् । स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतः वेल्लद्वलाकाः घनाः,
पयोदसुहृदां कला आनन्दकेकाः, कामं सन्तु । दृढं कठोरहृदयो रामः अस्मि । तु वैदेही कथं
भविष्यति । हे देवि हहा हा धीरा भव । इत्यन्वयः ।

स्निग्धया जलसम्बन्धेन सरसया श्यामलयाऽसितवर्णया कान्त्या चाकचिक्येन
लिप्ताः आच्छुरिताः भवन्ति वियतः नभोभागाः । वियतः इति बहुवचनेन यत्र यत्र विलोक्यते
तत्र तत्र विरहोद्दीपकरूपेणैतादृशी कान्त्यव्याप्तिरेवावलोक्यते इत्यर्थः व्यज्यते । घनाः मेघाश्च
वेल्लन्त्यः विजृम्भमाणाः अर्थात् तथा चलन्त्यः परभागवशात् प्रहर्षवशाच्च ये बलाकाः
सितवर्णयुक्तपक्षिविशेषाः तद्युक्ताः भवन्ति । एवं नभसि दृष्टे विरहपीडा अत्यन्ता भवतीति
तस्य दुरालोकत्वम् । वाताः शीकरिणः शीकरः अम्बुकणः । “शीकरोऽम्बुकणः स्मृतः ।”
इत्यमरकोशः ।

सूक्ष्मजलकणोद्धारिणः भवन्ति वायवः । वाताः इति बहुवचनेन तेषां
मन्दमन्दत्वं तथाऽनियतदिगागमनञ्च सूच्यते । अतः दिशोऽपि दुःसहा इति भावः । तर्हि एतत्सर्वं
त्यक्त्वा गुहासु आस्ये इति चेत्तदपि न शक्यते । यतो हि पयोदसुहृदां पयोदानां मेघानां ये
सुहृदः शोभनहृदयाः मित्राणि मयूराः तेषाम् आनन्देन हर्षेण कलाः, कलः अव्यक्तमधुरो
ध्वनिः । तद्युक्ताः केकाः । केका मयूरवाणी इत्यर्थः । तादृशाः केकाः स्वयञ्च दुःसहा पयोदवृत्तान्तं
स्मारयन्ति च । एतादृशैः उद्दीपनविभावैः विप्रलम्भः उद्बुध्यते । एतेन परस्पराधिष्ठितरतेः
विभावानां साधारणताम् अभिमन्यमानः प्रियतमां हृदये निधाय स्वात्मवृत्तान्तं कथयति - कामं
सन्तु दृढम् इत्यादिना । एतत्सर्वं कामं सातिशयं दृढं नूनं भवन्तु । रामः कठोरहृदयः अस्मि ।
कठोर एवाहं भवामि । सर्वं सहे । सर्वमपि सोढुं शक्नोमि । वैदेही विदेहराजपुत्री सीता तु
एतादृश्याम् अवस्थायां कथं भविष्यति ? भवनमेवास्याः असम्भाव्याभित्यर्थः । एवंविधस्मरणेन
हृदयनिहितां प्रियां प्रति चिन्तयन् ससम्भ्रमं वदति हहा इति । हे देवि त्वं धीरा भव । तव धैर्यं
युक्तमित्यर्थः ।

अत्र प्रयुक्तस्य रामशब्दस्य दाशरथिरूपः वाच्यार्थः भवति । श्रेयस्कामः कदापि
वृत्तान्तकथनवेलायाम् आत्मनाम न गृह्णीयात् । अतः अस्यार्थस्य प्रकृते उपयुज्यमानता नास्ति ।
एतेन च बाल्यात्प्रभृति अनेकदुःखसहनशीलात्वादिरूपे व्यङ्ग्यधर्मान्तरे अर्थात् व्यङ्ग्यतया
प्रयोजनरूपे रामशब्दः परिणमति । अभिधाव्यापारः एकधीविषयः । अत्र तु अनेकेषामर्थानां
प्रतीतिरिति द्वितीयार्थस्याभिधेयत्वनास्ति । अतः व्यङ्ग्यत्वमेवाङ्गीकरणीयम् । वैविध्यं प्राप्तः
प्रतीयमानार्थः सहृदयस्य चर्वणाविषयतां प्राप्य आस्वाद्यरूपतां प्राप्तो भवति । व्यञ्जकः शब्दः
अभिधाव्यापारेण बोधयितुमशक्यं वस्तु प्रकाशयति । तस्मात्सः ध्वनिव्यपदेश-विषयतामर्हति ।
तदुक्तमानन्दवर्धनाचार्येण-

“उक्त्यन्तरेणाशक्यं यत् तच्चारुत्वं प्रकाशयन् ।
शब्दो व्यञ्जकतां बिभत् ध्वन्युक्तेर्विषयो भवेत्॥” इति ।

“तदा जायन्ते गुणाः यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥”

इति संस्कृतम् ।

अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यैव द्वितीयम् उदाहरणम् आनन्दवर्धनाचार्येणैव
विरचितात् विषमबाणलीलानामकात् काव्यात् प्रदर्श्यते-

ते गुणाः यदा सहृदयैः गृह्यन्ते तदा गुणाः जायन्ते । रविकिरणानुगृहीतानि
कमलानि कमलानि भवन्ति इत्यन्वयः ।

तदा गुणाः गुणाः जायन्ते यदा ते गुणाः सहृदयैः गृह्यन्ते । अर्थान्तरन्यासद्वारा
एषः आशयः एवं समर्थ्यते-रविकिरणानुगृहीतानि रविकिरणैः सूर्यरश्मिभिः अनुगृहीतानि
प्रसादितानि कमलानि पद्मानि कमलानि पद्मानि भवन्तीति सामान्योऽर्थः । अत्र प्रयुक्तस्य
द्वितीयकमलशब्दस्यापि पद्मारूपे अर्थे स्वीकृते पुनरुक्तिशङ्का उदेति । एकस्यैव शब्दस्य
तस्मिन्नेवार्थे पुनः प्रयोगः पुनरुक्तिः । अयं दोषः अस्ति । अतः अत्यन्तशोभातिशयित्वा-
कर्षणीयत्वादिषु असंख्यवैचित्र्यापादकेषु धर्मान्तरेषु परिणतस्य कमलरूपस्यार्थस्य प्रकाशनं
सञ्जायते । प्रथमार्धे प्रयुक्तः गुणशब्दः केवलं संज्ञिनं प्रत्याययति । पूर्वस्मिन् श्लोके
(प्रथमोदाहरणे) शुद्धे मुख्ये अर्थे अर्थात् दाशरथिरूपे अर्थे धर्मिणि तेषाम् अर्थानां
समवायसम्बन्धेन वर्तमानता । अतः रामशब्दः धर्मान्तरे परिणतमर्थं लक्षयति । असाधारणानि
अशब्दवाच्यानि धर्मान्तराणि व्यङ्ग्यानि । एवमत्रापि द्वयोरुदाहरणयोः मुख्यार्थस्यानुपयोगात्
बाधा । अत एव एतद्व्ययमपि अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्योदाहरणम् ।

मूलपाठः

एवमविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन ध्वनिर्द्विप्रकारः प्रकाशितः । तत्र
विवक्षितवाच्यस्य प्रभेदप्रतिपादनायेदमुच्यते -

अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ।
अविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्वाच्यं द्विधा मतम् ॥

तथाविधाभ्यां च ताभ्यां व्यङ्ग्यस्यैव विशेषः । तत्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यो यथा-

स्निग्धश्यामलकान्तिलिसवियतो वेल्लुलाकाः घनाः
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दुर्धनं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥

इत्यत्र रामशब्दः । अनेन हि व्यङ्ग्यधर्मान्तरपरिणतः संज्ञी प्रत्याय्यते, न
संज्ञिमात्रम् । यथा च ममैव विषमबाणलीलायाम्-

ताला जायन्ति गुणा जाला दे सहिअएहि घेष्यन्ति ।
रविकिरणानुगाहिसाईं होन्ति कमलाईं कमलाईं ॥

(तदा जायन्ते गुणाः यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥

इति छाया) । इत्यत्र द्वितीयः कमलशब्दः ॥ इति । ?

बोधप्रश्नाः

१. अविवक्षितवाच्यध्वनेर्भेदद्वयं किम् ?
२. अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिः कः ?
३. अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनेः द्वितीयमुदाहरणं किम् ?
४. रामशब्दः कस्मिन्नर्थे परिणमति ?
५. द्वितीयकमलशब्दः कुत्र परिणमति ?

१.४ अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिः

अविवक्षितवाच्यध्वनेः द्वितीयः भेदः भवत्यत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिः । अत्यन्तं तिरस्कृतं वाच्यं यत्र स ध्वनिरत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिः । तिरस्कृतत्वनाम वाच्यार्थस्यात्यन्त-मनुपपद्यमानत्वात् तत्रादराभावादसत्कल्पत्वम् । वाच्यार्थस्य अनुपपद्यमानता मुख्यार्थबाधायाः बीजम् । पूर्वस्मिन् भेदे वाच्यार्थस्यानुपयोगिता मुख्यार्थबाधायाः निमित्तम् । अमुमेव मम्मटभट्टादयः आचार्याः जहत्स्वार्थारूपलक्षणामूलः ध्वनिरिति सूचयन्ति । अजहत्स्वार्थालक्षणा जहत्स्वार्थालक्षणा च यथाक्रमम् उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणेति नामान्तरेणापि व्यपदिश्येते । तत्र उपादानलक्षणायां धर्मी तिरस्क्रियते इति नास्ति । लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः ज्ञाने धर्मिविषयमपि ज्ञानम् अनुप्रविष्टम् । अतः तिरस्कारः धर्मस्यैवाभीष्टः । न तु धर्मिणः । धर्मी तथैव स्थित्वा अनेकव्यङ्ग्यधर्मान्तरैः परिणतरूपेण प्रतीयते । अत्यन्ततिरस्कृतवाच्ये तु धर्मिणः अन्वये तज्ज्ञाने वा प्रवेशो न भवति । धर्मी अर्थान्तरम् उपलक्ष्य पलायते । तदुक्तं लोचनाख्य-व्याख्यायामभिनवगुप्तपादाचार्येण-

“यस्त्वनुपपद्यमानम् उपायतामात्रेणार्थान्तरप्रतिपत्तिं कृत्वा पलायित इव स तिरस्कृत इति” इति । एवञ्च यत्र वाच्यार्थस्यात्यन्तमनुपपद्यमानत्वात् अत्यन्तं तिरस्कारेणार्थान्तरं प्रतीयते प्रतीतस्य अर्थस्य प्रधानतायाञ्च ध्वनिः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिरिति व्यपदिश्यते ।

१.४.१ अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेः प्रथममुदाहरणम्

रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमण्डलः ।

निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥ इति

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेः प्रथममुदाहरणम् । रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारा-वृतमण्डलः चन्द्रमा निश्वासान्धः आदर्श इव न प्रकाशते इत्यन्वयः ।

वाल्मीकिरामायणान्तर्भूतमिदं पद्यम् । हेमन्तऋतोः वर्णनवेलायां पञ्चवट्यां स्थितो रामः एवं वक्ति-रविसंक्रान्तेति । रवौ सूर्ये सङ्क्रान्तं यस्य सौभाग्यं सुभगता ऐश्वर्यमथवा सौन्दर्यम्, तुषारेण आवृतं मण्डलं यस्य सः । तुषारावृतमण्डलः । मण्डलमित्यस्य बिम्बमित्यर्थः । तुषारः हिमम् । तेन यस्य बिम्बं आवृतमाच्छादितं भवति सः इत्यर्थः । एतादृशः चन्द्रमा चन्द्रः निश्वासान्धः निश्वासेन उच्छ्वासवायुना अन्धः दर्शनशक्तिविहीनः आदर्शः दर्पणः, स इव न प्रकाशते न शोभते इत्यर्थः ।

अन्धपदस्य उपहृतदृष्टिः इत्यर्थः । उपहृतदृष्टित्वं केनापि रोगेण वा गर्भे एव केनापि कारणेन वा दर्शनशक्तेः अभावो भवति । अतः अन्धशब्दस्य दर्शनशक्तिविहीन इत्यर्थः । एतद्दर्शनशक्तिविहीनत्वं चेतनधर्मः स चाचेतने आदर्शे न युज्यत इति वाच्यार्थः सर्वथा तिरस्क्रियते । नष्टदृष्टौ पदार्थस्फुटीकरणे शक्तिः नास्ति । एतदर्थं निमित्तीकृत्य अन्धः इव आदर्शः

इति लक्षणया प्रतिपादयति। एवंविधः आदर्श इति शब्दः कविना चन्द्रसादृश्ये स्वीकृतः। स च अत्र प्रयोजनांशे अत्यन्तविच्छायत्वम् अनुपयोगित्वम् अहङ्कारत्वम् इत्येवमादिधर्मजातं प्रतिपादयति। अतः निश्वासान्धः आदर्श इव चन्द्रमा इति भागेन प्रकाशाभावात् अत्यन्तमाविच्छायत्वादिधर्मसमूहस्य चन्द्रेऽपि प्रतिभासमानता द्योत्यते। अत इदं पद्यं ध्वनेः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यतायामुदाहरणं भवति।

१.४.२ अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेः द्वितीयमुदाहरणम्

ध्वन्यालोके द्वितीय उद्योते ध्वनिप्रभेदनिरूपणवेलायामुदाहरणद्वयं स्वीकृतमस्ति। तत्र प्रथममुदाहरणं पूर्वं दृष्टम्। द्वितीयमुदाहरणं दीयते एवम्-

“गअणं च मत्तमेहं धारालुलितअज्जुणइँ अ वणाइँ।
गिरहङ्कारमिअङ्का हरन्ति नीलाओ वि णिसाओ ॥” इति।

(“गगनञ्च मत्तमेघं धारालुलितार्जुनानि च वनानि।
निरहङ्कारमृगाङ्का हरन्ति नीलाः अपि निशाः ॥”) इति।

मत्तमेघं गगनञ्च धारालुलितानि अर्जुनानि वनानि च मत्तनिरहङ्कारमृगाङ्काः निशाः हरन्ति इत्यन्वयः।

अत्र ‘च’ इति निपातः अपि इत्यर्थे प्रयुक्तः। गगनं आकाशः मत्तमेघमपि प्रचण्डमेघयुक्तमपि, न केवलं तारकितम्। धाराभिः वृष्टिभिः विलुलितानि अत्यन्तं चालिताः अर्जुनाः अर्जुनवृक्षा तद्युक्तानि वनान्यपि काननान्यपि, न केवलं मलयमारुतेन आन्दोलितः वृक्षयुक्तानि निरहङ्कारः मृगाङ्काः चन्द्रः यत्र ताः तादृशाः नीलाः नीलवर्णयुक्ताः निशाः, अपि न केवलं चन्द्रकिरणैः धवलिताः। हरन्ति उत्सुकं कुर्वन्तीत्यर्थः।

अत्र मत्तनिरहङ्कारशब्दौ बाधितस्वार्थौ भवतः। मद्योपयोगजनितक्षीबत्वं मत्तशब्दस्य मुख्यार्थः। मेघस्याचेतनत्वात् धर्मोऽयं न सम्भवतीति तदर्थस्य अत्यन्तमसम्भाव्यमानत्वादविवक्षितत्वम्। अतः लक्षणया सादृश्यसम्बन्धेन मत्तसदृशाः मेघाः इत्यर्थः लक्ष्यते प्रयोजनांशे व्यञ्जनया असमीक्ष्यकारित्वदुर्निरीक्ष्यत्वादिधर्माः मेघे प्रतीयन्ते च।

निरहङ्कारशब्दोऽपि चन्द्रस्याचेतनतयाऽहङ्काररहितरूपे मुख्यार्थे बाधितो भवति। निरहङ्कारत्वं चेतनधर्मः। तस्मात्सादृश्याल्लक्षणया अहङ्काररहित इव चन्द्रः इत्यर्थः लक्ष्यते। व्यञ्जनया च तस्मिन् पारतन्त्र्यं, विच्छायत्वं उदयेच्छारूपजिगीषायाः त्यागः इत्येवमाद्यर्थाः बहवः प्रतीयन्ते।

अतः पद्यमिदमविवक्षितवाच्यध्वनेः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनि-प्रभेदस्योदाहरणरूपं भवति।

मूलपाठः

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो यथादिकवेर्वाल्मीकेः-

रविसङ्क्रान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमण्डलः।
निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥

इत्यत्रान्धशब्दः।

“गअणं च मत्तमेहं धारालुलितअज्जुणइँ अ वणाइँ।
गिरहङ्कारमिअङ्का हरन्ति नीलाओ वि णिसाओ ॥” इति।

(गगनं च मत्तमेघं धारालुलितार्जुनानि निरहङ्कारमृगाङ्गा हरन्ति
नीला अपि निशाः।)

अत्र मत्तनिरहङ्कारशब्दौ ।

बोधप्रश्नाः

६. अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेः प्रथममुदाहरणं किम् ?
७. अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेः द्वितीयमुदाहरणं किम् ?
८. अन्धशब्दस्य वाच्यार्थः कः ?
९. निरहङ्कारशब्दात् कोऽर्थः प्रतीयते ?

१.५ सारांशः

अस्मिन् पाठे ध्वनेः अविवक्षितवाच्याख्यस्य प्रभेदस्य विस्तरेण सोदाहरणं निरूपणं कृतं वर्तते । ध्वन्यालोके प्रथमोद्योते एव अविवक्षितवाच्यविवक्षितान्यपरवाच्यत्वेन ध्वनेः भेदद्वयं प्रदर्शितमस्ति । सामान्येन तयोरुदाहरणं च दत्तं वर्तते । द्वितीयोद्योते ध्वनेः प्रभेदानां विस्तरेण निरूपणं प्रस्तुतमस्ति । तस्मिन्नेव क्रमे आद्यस्य अविवक्षितवाच्याख्यस्य ध्वनिप्रभेदस्य भेदान् अत्र सोदाहरणं निरूपयति । यस्मिन् ध्वनौ वाच्यम् अविवक्षितं वर्तते स अविवक्षित-वाच्यध्वनिरित्यर्थः । अविवक्षितत्वं च अनुपयोगित्वेन अनुपपन्नत्वेन वा संभवति । यत्र वाच्यम् अनुपयोगि तत्र अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिः सम्भवति । अन्यस्मिन् अर्थे संक्रमितं वाच्यं यत्र ध्वनौ स अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिर्भवति ।

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्वलाकाः घनाः
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः ।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव ॥

इत्यस्मिन् श्लोके रामशब्दः अर्थान्तरसंक्रमितः । अत्र रामशब्दस्य दशरथपुत्र इति वाच्यार्थः नोपयुज्यते । आत्मनो नाम केनापि नोच्यते अनुपयोगित्वात् । अतः रामशब्दः बाल्यात्प्रभृति अनेकदुःखसहनत्वादिरूपे अर्थान्तरे परिणतोऽस्ति । अतः अत्र अर्थान्तर-संक्रमितत्वम् ।

तदा जायन्ते गुणाः यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥

श्लोकेऽस्मिन् द्वितीयः कमलशब्दः अत्यन्तशोभातिशयत्वादिषु धर्मान्तरेषु परिणतः भवति । प्रथमकमलशब्दस्य च वाच्यार्थे एव प्रयोगः । एवमयं श्लोकोऽपि अर्थान्तरसङ्क्रमित-वाच्यस्य उदाहरणं भवति ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिरिति अविवक्षितवाच्यध्वनेः द्वितीयो भेदः । यत्र वाच्यम् अनुपपन्नत्वाद् अत्यन्तं तिरस्कृतं वर्तते सः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिः । एतस्यापि उदाहरणद्वयं प्रदर्शितम् अस्ति । तत्राद्यः-

रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमण्डलः ।
निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥

इति । अत्र अन्धशब्दस्य उपहतदृष्टित्वं वाच्यार्थः । स च आदर्शस्य विशेषेणरूपेण

कथितः । आदर्शः जडं वस्तु । अन्धत्वं चेतनधर्मः अतः अत्रायमर्थः अत्यन्तमनुपपन्नः । अतः शब्दादस्माद् अत्यन्तविच्छायात्वाद्याः अर्थाः प्रतीयन्ते ।

अविवक्षितवाच्यध्वनेर्भेदः

“गअणं च मत्तमेहं धारालुलितअज्जुणइँ अ वणाइँ ।
णिरहङ्कारमिअङ्का हरन्ति नीलाओ वि णिसाओ ॥” इति ।

“गगनञ्च मत्तमेघं धारालुलितार्जनानि च वनानि ।
निरहङ्कारमृगाङ्का हरन्ति नीलाः अपि निशाः ॥”

इति द्वितीयमुदाहरणम् । अत्र मत्तनिरहङ्कारशब्दौ प्रकृते नितराम् अनुपपन्नौ । अत्र लक्षणया तत्सादृश्यरूपोऽर्थः प्रतीतो भवति ।

एवं पाठेऽस्मिन् अविवक्षितवाच्यध्वनिरिति ध्वनिभेदः विस्तरेण निरूपितः ।

१.६ शब्दावली

१. अविवक्षितवाच्यध्वनिः - यत्र वाच्यम् अनुपयोगित्वाद् अनुपपन्नत्वाद् वा अविवक्षितं वर्तते स अविवक्षितवाच्यध्वनिः ।
२. विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः - यत्र वाच्यं विवक्षितम् अन्यपरं च भवति स ध्वनिः विवक्षितान्यपर-वाच्यध्वनिः । अन्यपरम् इत्यस्य व्यङ्ग्यनिष्ठम् इत्यर्थः ।
३. अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिः - यत्र वाच्यम् अर्थान्तरे सङ्क्रमितं वर्तते स अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिः । वाच्यस्य अनुपयोगित्वादत्र अर्थान्तर-सङ्क्रमितत्वम् ।
४. अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिः - यत्र वाच्यम् अत्यन्तं तिरस्कृतं वर्तते सः । अनुपपन्नत्वम् अत्यन्ततिरस्कारे कारणम् ।
५. शीकरः - अम्बुकणः ‘शीकरोऽम्बुकणः स्मृतः’ इति कोशः ।
६. कलः - अत्यन्तमधुरो ध्वनिः ।
७. केका - मयूरवाणी ।

१.७ सन्दर्भग्रन्थाः

१. ध्वन्यालोकः - लोचनव्याख्यासहितः ।
२. ध्वन्यालोकः - दीधितिव्याख्यासहितः ।
३. साहित्यदर्पणः - विश्वनाथविरचितः लक्ष्मीटीकोपेतः ।
४. काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः - वामनाचार्यविरचिता ।

१.८ सहायकग्रन्थाः

१.	नाट्यशास्त्रम्	-	भरतमुनिविरचितम्
२.	काव्यप्रकाशः	-	आचार्यमम्मटभट्टविरचितः
३.	साहित्यदर्पणः	-	विश्वनाथाचार्यविरचितः

१.९ बोधप्रश्नोत्तराणि

१. अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिः अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनिरिति अविवक्षितवाच्यध्वनेः द्वौ भेदौ ।
२. यत्र वाच्यार्थः अविवक्षितोऽपि सर्वथाऽपरित्यक्तः अर्थान्तरं सङ्क्रामति तद्वारा प्रकाशितस्यार्थान्तरस्य प्राधान्ये सति अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिः इति कथ्यते ।
३. तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते ।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥
इति अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनेः द्वितीयमुदाहरणम् ।
४. बाल्यात्प्रभृति अनेकदुःखसहनशीलत्वादिरूपे व्यङ्ग्यधर्मान्तरे परिणमति ।
५. अत्यन्तशोभातिशयित्वाकर्षकत्वादिषु असंख्यवैचित्र्यापादकेषु धर्मान्तरेषु परिणमति ।
६. रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारावृतमण्डलः ।
निश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥
७. गगनञ्च मत्तमेघं धारालुलितार्जुनानि च वनानि ।
निरहङ्कारमृगाङ्गा हरन्ति नीलाः अपि निशाः ॥
८. उपहतदृष्टिः ।
९. अहङ्काररहित इव इति सादृश्यार्थं बोधयति ।

१.१० अभ्यासप्रश्नाः

१. अविवक्षितवाच्यध्वनेः भेदयोः लक्षणं लिखतु ।
२. अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनेः उदाहरणद्वयं ग्रन्थानुसारेण निरूपयतु ।
३. अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यध्वनेः उदाहरणद्वयं ग्रन्थानुसारेण निरूपयतु ।

—♦—

पाठसंरचना

- २.१ प्रस्तावना
- २.२ उद्देश्यम्
- २.३ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः, तद्भेदाः च
 - २.३.१ अङ्गित्वेनावभासमानः रसादिः ध्वनेरात्मा
 - २.३.२ रसवदाद्यलङ्काराद् रसादिध्वनेः भिन्नविषयता
- मूलपाठः
- बोधप्रश्नाः
- २.४ रसाद्यलङ्काराणां विषयाः
 - २.४.१ शुद्धसङ्कीर्णभेदाभ्यां रसवदलङ्कारस्य द्वैविध्यम्
 - २.४.२ शुद्धरसवदलङ्कारस्य उदाहरणम्
 - २.४.३ सङ्कीर्णरसवदलङ्कारस्योदाहरणम्
 - २.४.४ ध्वनेः उपमाद्यलङ्काराणाञ्च रसवदलङ्काराद्भेदोपसंहारः
- मूलग्रन्थः
- बोधप्रश्नाः
- २.५. चेतनानां वाक्यार्थीभावे रसाद्यलङ्कारतायाः विचारः
 - २.५.१ अचेतने चेतनाध्यारोपस्य उदाहरणानि
 - २.५.२ रसादीनाम् अङ्गित्वेन उपस्थापने अलङ्कारः, अङ्गित्वेनोपस्थापने च ध्वनिः
- मूलपाठः
- बोधप्रश्नाः
- २.६ सारांशः
- २.७ शब्दावली
- २.८ सन्दर्भग्रन्थाः
- २.९ सहायकग्रन्थाः
- २.१० बोधप्रश्नोत्तराणि
- २.११ अभ्यासप्रश्नाः

२.१ प्रस्तावना

पाठेऽस्मिन् भवतः स्वागतम् । प्रथमखण्डेऽस्मिन् ध्वनेः विवेचनं प्रचलति किल । भवान् एतस्मिन् क्रमे पूर्वस्मिन् पाठे ध्वनेः अविवक्षितवाच्यरूपं प्रभेदम् अपठत् । अविवक्षितवाच्यरूपः ध्वनेः कश्चन भेदः अस्ति इति दृष्टम् । अयं च ध्वनिः कस्मात् भिन्नः अस्ति इति सन्देहो जायते । न तु कस्यापि आत्मन एव भेदः संभवति । सर्वत्र भेदे तु कश्चन अन्यः अवश्यं भविष्यति । अत्र तु अयम् अविवक्षितवाच्य इति ध्वनिः विवक्षितान्यपरवाच्याद् भिन्नः अस्ति । अतः इदानीं विवक्षितान्यपरवाच्यमपि सोदाहरणं लक्षयति । एवञ्च ध्वनिः सामान्येन द्विविधः । अविवक्षितवाच्यः विवक्षितान्यपरवाच्यश्च । अविवक्षितः वाच्यः यस्मिन् स अविवक्षितवाच्यः । अविवक्षा चेयम् अनुपपन्नत्वेन अनुपयोगित्वेन वा भवति । एतदाधारेण चाविवक्षितवाच्यध्वनिः द्विविधः । यत्र वाच्यस्य अनुपपन्नत्वम् अस्ति तत्र अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो नाम प्रभेदः । यत्र च वाच्यस्य अनुपयोगित्वम् अस्ति तत्र अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो नाम प्रभेदः । रविसंक्रान्तसौभाग्य... इत्यादिश्लोके प्रयुक्तस्य अन्धशब्दस्य वाच्यार्थः तत्र अत्यन्तम् अनुपपन्नः अस्ति इति अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य उदाहरणमपि भवान् अपठत् । एवमेव “कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे” इत्यत्र प्रयुक्तस्य रामशब्दस्य वाच्यार्थः तत्र अनुपयोगी

भवति इति अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य उदाहरणमपि भवान् अपठत् ।

अविवक्षितवाच्यध्वनेः अन्यः विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः अस्ति । अत्र ध्वनिभेदे वाच्यं वस्तु विवक्षितमपि व्यङ्ग्यनिष्ठं भवति । अन्यपरम् इत्यस्य व्यङ्ग्यनिष्ठमित्येव अर्थः । यस्मिन् ध्वनिभेदे वाच्यं वस्तु प्रकृतोपयोगित्वेन विवक्षितमपि प्रतीयमानार्थपरं वर्तते स ध्वनिप्रकारः विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः उच्यते । भवान् अस्य ध्वनेः लक्षणम्, रसवदद्यलङ्काराद् अस्य भेदः च सोदाहरणम् अस्मिन् पाठे पठिष्यति ।

२.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्-

- विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः स्वरूपं ज्ञास्यति ।
- असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिं सोदाहरणम् अवगमिष्यति ।
- असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेः रसवदाद्यलङ्कारस्य च भेदं ज्ञास्यति ।
- ध्वनेः रसाद्यलङ्काराणाम् उपमादेश्च भिन्नविषयत्वं सोदाहरणमवगमिष्यति ।
- रसवदाद्यलङ्कारविषये प्राचीनानां मतं पूर्वपक्षरूपेण ज्ञास्यति ।
- असंलक्ष्यक्रमोद्योतः क्रमेण द्योतितः परः ... इत्यादिकारिकायाः आरभ्य, "यः पुनरङ्गी रसो भावो वा सर्वाकारमलङ्कार्यः स ध्वनेरात्मेति" इति यावन्मूलग्रन्थस्य पङ्क्तिज्ञानमधिगमिष्यति ।

२.३ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः, तद्भेदाः च

सम्यङ् न लक्षयितुं शक्यः क्रमः यस्य तादृश उद्योतः अस्येति असंलक्ष्यक्रमोद्योतः । अत्र उद्योतशब्देन उद्योतनव्यापारः उच्यते । असंलक्ष्यक्रमोद्योतः इत्यत्र बहुव्रीहिसमासः । ध्वननम् उद्योतनम्, व्यञ्जनम् इति शब्दाः समानार्थकाः भवन्ति । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिरेव अत्र कारिकायाम् 'अक्रमः' उच्यते । अस्य च ध्वनेः रसः भावः, रसाभासः भावाभासः, भावशान्तिः, भावशबलता, भावसन्धिरिति विषयोऽपि निश्चितः अस्ति । रसादिरित्यनेन शब्देन पूर्वोक्ताः रसभावादय एव गृह्यन्ते । यस्मिन् काव्ये वाच्यवाचकचारुत्वहेतवः अलङ्कारादयः रसादिपराः दृश्यन्ते तद् ध्वनिकाव्यमुच्यते ।

अस्मिन् असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये ध्वनिभेदे वाच्यार्थस्य विवक्षितत्वं वर्तते । अपि च अत्र असौ वाच्यार्थः प्रतीयमानमर्थं प्रकाशयितुमेव अस्मिन् काव्यप्रकारे तिष्ठति । वाच्यस्य विवक्षितत्वं वर्तते चेदपि प्राधान्यं नास्तीत्यर्थः । प्राधान्यं तु व्यङ्ग्यार्थस्यैव भवति । काव्यप्रकारेऽस्मिन् प्रतिपादितः वाच्यार्थः विभावादिः भवति । विभावस्य अनुभावस्य व्यभिचारिणश्च प्रतिपादनं रसादीनां प्रकाशने कारणं भवति । 'विभावानुभावव्यभिचारि-संयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इति भरतमुनेः प्रसिद्धं रससूत्रं भवति । अत्र विभावादिप्रतीतिः अभिधया रसादेः च प्रतीतिः व्यञ्जनया एव भवति । प्रथमं विभावादिप्रतीतिः ततश्च रसादिप्रतीतिरिति अनयोः प्रतीत्योः क्रमः वर्तते । परमयं क्रमः अत्यन्तं सूक्ष्मः भवति । अतः विद्यमानोऽपि अयं क्रमः न संलक्ष्यते । अतः अत्र रसादिध्वनौ विषये असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽयं ध्वनिरित्युच्यते । विभावादिप्रतीतिरसादिप्रतीत्योः मध्ये क्रमः अस्ति, तथाऽपि असौ क्रमः अत्यन्तं सूक्ष्मतया वर्तते । अनेन च कारणेन असौ क्रमः न संलक्ष्यते । अतः विभावादिप्रतीति-काले एव रसादिप्रतीतिः भवतीति भ्रमः जायते । यत्र च विभावादिप्रतीतिरसादिप्रतीत्योः क्रमः संलक्ष्यते तत्र संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो नाम ध्वनिरित्यग्रे भवान् पठिष्यति ।

२.३.१ अङ्गित्वेनावभासमानः रसादिः ध्वनेरात्मा ।

रसादिः विभावादिभ्यः असंलक्ष्यक्रमेण प्रकाशते । यदा अयं रसादिः काव्ये प्रधानभूतः प्रकाशते तदानीमेवासौ ध्वनेः विषयः । न सर्वदा । यदा असौ काव्ये प्रधानतया (अङ्गिरूपेण) न प्रकाशते तदा नासौ ध्वनेः विषयः । तदानीं रसवदलङ्कारस्य असौ विषयः । अङ्गित्वेनावभासमानः रसादिः ध्वनेरात्मा इत्यत्र आत्मशब्दः प्रकारवाची भवति । कीदृशः रसादिः ध्वनेः प्रकारः भवतीत्युच्यते “अङ्गित्वेनावभासमानः” इति । अङ्गित्वेन इत्यस्य प्रधानत्वेनेत्यर्थः । प्रधानत्वेन प्रकाशमानः एव रसादिः ध्वनेः प्रकारः भवतीति । एतदेवोच्यते -

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।

ध्वनेरात्माङ्गीभावेन भासमानो व्यवस्थितः ॥

इत्यनया कारिकया । अङ्गित्वेन अवभासमानः एव रसादिः ध्वनेः विषयः, नान्यः इति अनन्तरोक्तया कारिकया द्रढयति । तद्यथा-

“वाच्यवाचकचारुत्वहेतूनां विविधात्मनाम् ।

रसादिपरता यत्र स ध्वनेर्विषयो मतः ॥” इति ।

काव्ये विविधाः चारुत्वहेतवः सन्ति । ते सर्वेऽपि रसादिपराः यत्र स्युः तत्रैव ध्वनिः । अनेन च रसादिर्यत्र काव्ये अङ्गीभूतः भवति तत् काव्यं ध्वनेः प्रकारः भवति इति निर्णयः ।

२.३.२ रसवदाद्यलङ्काराद् रसादिध्वनेः भिन्नविषयता

रसवदाद्यलङ्कारे रसादिध्वनौ च रसादिः विद्यते । तर्हि अनयोः द्वयोः कः भेदः इति सन्देहो जायते । कुत्र रसादिः ध्वनिरुच्यते । कुत्र च रसादिः अलङ्कारः भवति इति विचारणीयः विषयः । एतयोः भेदम् अवगन्तुम् आदौ कुत्र रसादिध्वनिर्भवति इति रसादिध्वनेः विषयं निरूपयति-

वाच्यवाचकचारुत्वहेतूनां विविधात्मनाम् ।

रसादिपरता यत्र स ध्वनेर्विषयो मतः ॥ इति ।

विविधाः वाच्यवाचकचारुत्वहेतवः काव्ये सन्ति । ते भवन्ति शब्दालङ्काराः अर्थालङ्काराः गुणाश्च । एते वाच्यवाचकचारुत्वहेतवः यस्मिन् काव्ये रसादिं पोषयन्तः सन्ति तत् काव्यं रसादिध्वनेः विषयभूतं भवति । रसादिध्वनिकाव्ये रसादिः प्रधानभूतः भवति । अन्यानि सर्वाण्यपि काव्याङ्गानि रसादेरङ्गभूतानि भवन्ति ।

यत्र च काव्ये रसादिः अन्यस्य काव्यार्थस्य अलङ्कारस्य वा पोषकः वर्तते तत्र रसादेरलङ्कारत्वं स्वीकृतं वर्तते । रसवदलङ्कारस्य विस्तरेण निरूपणम् अस्मिन्नेव पाठे अग्रे प्रतिपादयिष्यति ।

मूलपाठः

असंलक्ष्यक्रमोद्योतः क्रमेण द्योतितः परः ।

विवक्षिताभिधेयस्य ध्वनेरात्मा द्विधा मतः ॥

मुख्यतया प्रकाशमानो व्यङ्ग्योऽर्थो ध्वनेरात्मा । स च वाच्यार्थापेक्षया कश्चिद-
लक्ष्यक्रमतया प्रकाशते, कश्चित् क्रमेणेति द्विधा मतः ।

तत्र-

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।

ध्वनेरात्माङ्गिभावेन भासमानो व्यवस्थितः ॥

रसादिरर्थो हि सहेव वाच्येनावभासते । स चाङ्गित्वेनावभासमानो ध्वनेरात्मा ।

इदानीं रसवदलङ्कारादलक्ष्यक्रमद्योतनात्मनो ध्वनेर्विभक्तो विषय इति प्रदर्श्यते-

वाच्यवाचकचारुत्वहेतूनां विविधात्मनाम् ।

रसादिपरता यत्र स ध्वनेर्विषयो मतः ॥

रसभावतदाभासतत्प्रशमलक्षणं मुख्यमर्थमनुवर्तमाना यत्र शब्दार्थालङ्कारा गुणाश्च परस्परं ध्वन्यपेक्षया विभिन्नरूपा व्यवस्थितास्तत्र काव्ये ध्वनिरिति व्यपदेशः ।

मूलपाठव्याख्या-

अविवक्षितवाच्यध्वनेः निरूपणानन्तरं क्रमप्राप्तस्य विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः स्वरूपम् भेदश्च अनया कारिकया निरूपयति ।

विवक्षिताभिधेयस्य ध्वनेः आत्मा असंलक्ष्यक्रमोद्योतः, परः क्रमेण द्योतितः द्विधा मतः इत्यन्वयः ।

विवक्षितम्=तात्पर्यविषयत्वेनाभिमतम्, अभिधेयम्=वाच्योऽर्थः यत्र तस्य विवक्षिताभिधेय-स्य, ध्वनेः=व्यङ्ग्यार्थस्य आत्मा=स्वरूपम्, असंलक्ष्यक्रमोद्योतः असंलक्ष्यः=सूक्ष्मतया लक्षयितुं न शक्यः क्रमः यत्र तादृशः । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यक्रमस्य नियतत्वेऽपि, कुत्रचिद् विद्यमानोऽपि क्रमः सूचीशतपत्रपत्रशतभेदन्यायेन न लक्ष्यते इति असंलक्ष्यक्रमः इति एकः ध्वनिः । एकया सूच्या शतपत्रस्य=कमलस्य, पत्रशतानि=शतं पत्राणि, भेद्यन्ते चेत् प्रथमस्य पत्रस्य भेदः प्रथमं जायते तदनन्तरं च द्वितीयस्य पत्रस्य भेदः इति एतेषां भेदे कश्चन क्रमः अवश्यं वर्तते । तथापि असौ क्रमः अत्यन्तं सूक्ष्मो भवति इति कारणेन नासौ अस्माभिः संलक्ष्यते । अतः यथा अत्र विद्यमानोऽपि क्रमः सूक्ष्मतया न प्रकाशते तथैव काव्ये वाच्यव्यङ्ग्ययोरर्थयोः प्रतीतौ क्रमः सन्नपि अस्माभिः न अनुभूयते इति । अयमेव सूचीशतपत्रपत्रशतभेदन्यायः । एवमसौ असंलक्ष्यक्रमोद्योतः एकः विवक्षिताभिधेयस्य ध्वनेः प्रभेदः ।

परः=अपरस्तु (द्वितीयो) भेदः क्रमेण द्योतितः=संलक्ष्येण क्रमेण प्रतिभासमानः (इति) द्विधा=द्विधा, मतः=अभिमत्यते । प्रथमः असंलक्ष्यक्रमोद्योतः ध्वनिः, द्वितीयश्च संलक्ष्यक्रमोद्योतः ध्वनिरिति निष्कर्षः । द्वितीये तु भेदे वाच्यव्यङ्ग्ययोः पौर्वापर्यक्रमः (पूर्वं वाच्यः ततः व्यङ्ग्यः इति क्रमेण प्रतीतिः) सम्यक् लक्ष्यते ।

अस्या एव कारिकायाः विवरणमस्ति- “मुख्यतया प्रकाशमानो व्यङ्ग्योऽर्थो ध्वनेरात्मा । स च वाच्यार्थापेक्षया कश्चिदलक्ष्यक्रमतया प्रकाशते, कश्चित् क्रमेणेति द्विधा मतः ।” इति वृत्तिभागे । वृत्तिभागस्यास्य एवं व्याख्या अस्ति । मुख्यतया=प्राधान्येन, प्रकाशमानो=द्योतमानो व्यङ्ग्योऽर्थः=प्रतीयमानोऽर्थः, ध्वनेः=ध्वनिसंज्ञितस्यार्थस्य, आत्मा=स्वरूपम् । स च=विवक्षिताभिधेयो ध्वनिश्च, कश्चिद्=एकः, वाच्यार्थापेक्षया=विवक्षितमपि वाच्यम् अर्थम् अपेक्ष्य, अलक्ष्यक्रमतया द्योतते=प्रकाशते कश्चिद्=अन्यः, क्रमेण=संलक्ष्येण क्रमेण द्योतते इति, द्विधा=द्विप्रकारः, मतः=अभिमतः ।

तत्र आद्यस्य भेदस्य असंलक्ष्यक्रमोद्योतस्य भेदान् वक्तुमारभते मूलग्रन्थे- ‘तत्र’ इति । तत्र इत्यस्य असंलक्ष्यक्रमसंलक्ष्यक्रमयोः मध्ये इत्यर्थः । भेदान् च कारिकया प्रदर्शयति-

अक्रमः ध्वनेरात्मा अङ्गिभावेन भासमानः रसभावतदाभासभावशान्त्यादिः व्यवस्थितः इत्यन्वयः ।

अक्रमः=असंलक्ष्यक्रमस्य ध्वनेः आत्मा=प्रकारः, अङ्गिभावेन=प्राधान्येन, भासमानः=प्रकाशमानः, रसः, भावः, तदाभासाः भावशान्त्यादिः च व्यवस्थितः=निर्धारितः अस्ति । अत्र तदाभासाः इत्यनेन रसाभासाः, भावाभासाः च गृह्यन्ते । भावशान्त्यादिः इत्यत्र आदिपदेन भावोदयः, भावसन्धिः, भावशबलता च गृह्यन्ते ।

रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरित्यत्र भावशब्दः किमर्थं वारद्वयं प्रयुक्तः इति शङ्का जायते । रसभावतदाभासभावशान्त्यादिः इत्येवोच्यते चेत् को दोषः । यदि भावशब्दस्य आवृत्तिः न कृता चेत् रसाः, भावाः, रसाभासाः, रसशान्त्यादिः, भावशान्त्यादिः इति अर्थो भविष्यति । स च अनर्थः । रसशान्त्यादिः न संभवत्येव काव्ये । रसे शान्ते काव्यमेव न स्यात् अतः रसशान्त्यादिरित्यस्य अनर्थस्य परिहारार्थं भावशान्त्यादिः इति भावशब्दः पुनरपि प्रयुक्तः । अस्याः कारिकायाः अर्थं वृत्तिभागेन प्रकाशयति- रसादिरर्थो हि सहेव वाच्येनावभासते । स चाङ्गित्वेनावभासमानो ध्वनेरात्मा । इति ।

रसः आदिर्यस्य असौ रसादिः । रसः, भावः, रसाभासः, भावाभासः, भावोदयः, भावसन्धिः, भावशबलता च रसादिरुच्यते । रसादिरूपः अर्थः = रसादिरर्थः । अयमर्थः वाच्यार्थेन सह इव प्रकाशते । सह इव इत्यस्य प्रतीयमानार्थः वस्तुतः वाच्यार्थानन्तरमेव प्रतीयते तथापि अनयोः यः क्रमः सः अत्यन्तं सूक्ष्मः इति कारणेन न संलक्ष्यते । ततश्च अस्माकं वाच्यार्थेन सह इव प्रतीयमानस्य बोधः जायते इत्यर्थः । चन्द्र इव मुखम् इत्यत्र यद्यपि चन्द्रः मुखं नास्ति तथापि सादृश्यात् मुखं चन्द्र इव प्रतीयते इत्येव अर्थः । अत्रापि वाच्यार्थेन सह न प्रतीयते तथापि तद्वत् बोधो जायते इत्यर्थे 'सहेव वाच्येनावभासते' इति प्रयोगः । यदि असौ प्रतीयमानार्थः वाच्यार्थपेक्षया अतिशयचमत्कारी भवति तदा तत्र काव्ये ध्वनिरितिव्यवहारः । तदेवोक्तं-

“स चाङ्गित्वेनावभासमानो ध्वनेरात्मा” इति । स च=व्यङ्ग्यो अर्थश्च, अङ्गित्वेन=प्रधानत्वेन, अवभासमानः=प्रतीयमानः, ध्वनेः=प्रतीयमानस्यार्थस्य, आत्मा=स्वरूपम् इति शब्दार्थः ।

व्यङ्ग्यार्थः यदा अङ्गित्वेन प्रकाशते तदैव ध्वनिः अन्यथा तु रसवदलङ्कारः एव भवतीत्युच्यते ... इदानीं रसवदलङ्कारादलक्ष्यक्रमोद्योतनात्मनो ध्वनेः विभक्तो विषय इति प्रदर्श्यते ... “वाच्य-वाचकचारुत्व ... स ध्वनेर्विषयो मतः” इति मूलपाठांशेन ।

इदानीम् इत्यस्य प्रथमोद्योते ध्वनिं प्रतिष्ठाप्य वाच्यव्यङ्ग्ययोः संलक्ष्यत्वेनासंलक्ष्यत्वेन च तस्य ध्वनेः द्वैविध्यं प्रदर्श्य च तदनन्तरमित्यर्थः । रसवदलङ्कारात्=यत्र प्रधानतया रसः स्थितः तत्र स अलङ्कार्यः । यत्र तु अन्यत्र वाक्यार्थे प्रधाने रसः अङ्गभूतः तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्ये स रसवदलङ्कारो भवति । अङ्गस्य अपि तस्य रसस्य परिपोषभावात् रसतुल्यता । रसतुल्यः इत्यस्मिन्नर्थे रसवदिति शब्दस्य प्रयोगः । रसेन तुल्यं रसवद् इति तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । एतस्माद् रसवदलङ्काराद् असंलक्ष्यक्रमोद्योतनात्मनो ध्वनेः विषयो विभक्तः विभिन्नः विषयः इति प्रदर्श्यते=निरूप्यते- वाच्यवाचकः ... इत्याद्या कारिकया विविधात्मनां वाच्यवाचकचारुत्वहेतूनां यत्र रसादिपरता स ध्वनेः विषयः मतः इत्यन्वयः ।

विविधात्मनाम्=अनेकप्रकाराणाम्, वाच्यवाचकचारुत्वहेतूनाम्=वाच्यस्य वाचकस्य च चारुत्वस्य हेतूनाम्, वाच्यस्य=अभिधेयस्यार्थस्य, वाचकस्य=अभिधायकस्य शब्दस्य च, चारुत्वस्य=सौन्दर्यस्य, हेतूनां=चारुत्वे कारणभूतानां काव्यतत्त्वानाम् अलङ्काराणामित्यर्थः रसस्य प्रधानवाक्यार्थत्वम् अलङ्काराणां तत्तात्पर्यकत्वं च, सः=रसादिः,

ध्वनेः विषयः= ध्वनिव्यपदेशस्य विषयः, मतः अभिमतः इत्यर्थः। एतस्याः कारिकायाः विवरणं करोति - “रसभावतदाभासतत्प्रशलक्षणं ... काव्ये ध्वनिरिति व्यपदेशः इति वाक्येन।”

रसभावतदाभासतत्प्रशमलक्षणं मुख्यमर्थम्=रसः, भावः, रसाभासः, भावाभासः, भावशान्त्यादयोऽर्थाः यत्र प्रधानवाक्यार्थी भवन्ति तं प्रधानमर्थं, अनुवर्तमानाः=उपकुर्वाणाः, यत्र काव्ये, शब्दार्थालङ्काराः=शब्दगताः अलङ्काराः अनुप्रासादयः, अर्थगता अलङ्काराः उपमादयश्च, गुणाश्च=गुणाः शब्दगताः अर्थगताश्च, परस्परं ध्वन्यपेक्षया=ध्वनेः सकाशाद् विभिन्नरूपाः=भिन्नाः व्यवस्थिताः=भिन्नरूपेण व्यवस्थां प्राप्ताः तत्र काव्ये=तस्मिन् काव्ये, ध्वनिरिति व्यपदेशः=तत् काव्यं ध्वनिव्यपदेशं भजते इति मूलपाठस्य अर्थः।

बोधप्रश्नाः

१. विवक्षिताभिधेयस्य ध्वनेः द्वौ भेदौ कौ ?
२. कीदृशः रसादिः ध्वनेरात्मा भवति ?
३. रसवदलङ्कारस्य रसादिध्वनेः च कः भेदः ?
४. सहेव वाक्येनावभासते इत्यस्य कोऽर्थः ?

२.४ रसाद्यलङ्काराणां विषयाः

संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेः रसादिः विषयः भवति। यत्र काव्ये रसादिः अङ्गित्वेन अवभासते तत्र ध्वनिरिति भवता दृष्टः। कदाचित् अयमेव रसादिः काव्ये अङ्गित्वेन न दृश्यते। अन्येषां शब्दार्थालङ्काराणां रसादिः उपकारकतया तिष्ठति। यत्किमपि काव्ये अङ्गिनः उपस्कारकत्वेन तिष्ठति तदलङ्कारशब्देनोच्यते। अतः उपस्कारकत्वेन स्थितः रसादिः अलङ्कारः कथ्यते। प्राचीनैः आचार्यैः काव्ये अलङ्कारतया स्थितः रसः रसवदलङ्कारः उच्यते। अलङ्कारतया स्थितः भावः प्रेयोऽलङ्कारस्य विषय इति प्राचीनाः। रसाभासभावाभासयोरन्यतरस्य अलङ्कारत्वे ऊर्जस्वी इति तेषां मतम्। भावशान्त्यादीनाम् अलङ्कारत्वे समाहितालङ्कार इत्यपि ते कथयन्ति। परम् आनन्दवर्धनाचार्यः एतन्नाङ्गीकरोति। रसभावादिषु अन्यतमस्यापि अलङ्कारत्वे रसाद्यलङ्कार इति ध्वनिकारमतम्। अयञ्च रसाद्यलङ्कारः कुत्रचित् शुद्धः, कुत्रचिच्च रसान्तरसङ्कीर्णः भावान्तरसङ्कीर्णो वा दृश्यते। यत्र रसादिः अङ्गी तत्र ध्वनिः। यत्र च रसादिः अङ्गभूतः सः रसाद्यलङ्कारः। उपमादयश्च अलङ्काराः इति ध्वनेः रसवदलङ्कारस्य उपमादीनां च विषयविभागः आनन्दवर्धनाचार्येण कृतः अस्ति।

रसादेरन्यः कोऽपि अर्थः यत्र प्रधानं भवति रसादिश्च प्रधानभूतस्य तस्य अर्थस्य अङ्गं भवति तस्मिन् काव्ये रसादिः अलङ्कार इति आचार्यस्य सिद्धान्तः।

२.४.१ शुद्धसङ्कीर्णभेदाभ्यां रसवदलङ्कारस्य द्वैविध्यम्

रसवदलङ्कारः इति प्राचीनाचार्यैः दत्तं नाम वर्तते। आनन्दवर्धनाचार्यस्य विचारेण च अयं रसादिरलङ्कारः भवति। रसस्य भावस्य रसभावाभासयोः भावशान्त्यादीनां वा अङ्गत्वे रसादिरलङ्कारः। एष च रसादिरलङ्कारः कुत्रचित् केवलः आगच्छति। कुत्रचिच्च रसान्तरेण भावान्तरेण वा सङ्कीर्णः दृश्यते।

२.४.२ शुद्धरसवदलङ्कारस्य उदाहरणम्

किं हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तश्चिराद्दर्शनं
केयं निष्करुण! प्रवासरुचिता केनासि दूरीकृतः।

स्वप्रान्तेष्विति ते वदन् प्रियतमव्यासक्तकण्ठग्रहो
बुद्ध्वा रोदिति रिक्तबाहुवलयस्तारं रिपुस्त्रीजनः ॥ इति ।

असंलक्ष्यक्रमध्वनिभेदा

श्लोके अस्मिन् तव रिपुस्त्रीजनः स्वप्ने दृष्टं कान्तं सम्बोध्य प्रलपति । प्रलापस्वरूपन्तु किं हास्येनेत्यादिना वर्ण्यते । तथाहि किं हास्येन=अलं परिहासेन । चिराद्=बहोः कालानन्तरम्, मे दर्शनम्=मम दृष्टिगोचरताम्, प्राप्तः=उपगतः असि । त्वं पुनः न प्रयास्यसि=पुनरपि न गमिष्यसि । चिरात् प्राप्तं त्वां नाहं मोक्षयामीत्यर्थः । हे निष्करुण ! दयारहित ! यतः त्वं यदृच्छयोपगतः । न तु स्वयमागतः । अतः निर्दयोऽसि । इयं प्रवासरुचिता=प्रवासे रुचिर्यस्य तस्य भावः, दूरदेशवासे अभिरुचिः का ? अनुचितेत्यर्थः । केन दूरीकृतः असि=केन अपराधेन त्वं मत्तः दूरीकृतः असीत्यर्थः । स्वप्रान्तेषु=स्वप्रावसानेषु, प्रियतमे स्वप्ने दृष्टे सति, प्रियतमव्यासक्तकण्ठग्रहः=प्रियतमे स्वप्ने दृष्टे तस्मिन् विशेषेण आसक्तः, कण्ठस्य ग्रहो=ग्रहणम्, यस्य तादृशः, इति=पूर्वाक्तप्रकारेण वदन्=कथयन्, प्रलपन् वा, बुद्ध्वा=प्रबोधं प्राप्य जागरित्वा रिक्तबाहुवलयः=रिक्तं शून्यं बाह्वोः वलयं यस्य तथाविधो भूत्वा, तारम्=उच्चैः, रोदिति । अत्र राज्ञः प्रतापातिशयरूपः प्रधानवाक्यार्थः, राजगता कविरतिः अत्र भावः । अस्य च कविरतिभावस्य शुद्धः करुणरसः अङ्गम् । अतः अत्र रसवदलङ्कारः ।

२.४.३ सङ्कीर्णरसवदलङ्कारस्योदाहरणम्

यत्र अयं रसादिरलङ्कारः रसान्तरेण भावान्तरेण वा सङ्कीर्णो भवति तस्योदाहरणं प्रदर्शयति-

क्षिप्तो हस्तावलग्रः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्रिः ॥ इति ।

अमरुककविविरचितस्य अमरुकशतकमिति प्रसिद्धस्य काव्यस्य मङ्गल-पद्यमिदं भवति । सः शाम्भवः शराग्रिः वः दुरितं हरतु इति प्रधानं वाक्यम् । सः=एवं पूर्वमुपवर्णितः, शाम्भवः=शम्भुना प्रेरितः, शराग्रिः=शररूप अग्रिः, वः=युष्माकम्, दुरितम्=पापम्, हरतु=अपनयतु इति प्रार्थ्यते । अयं शराग्रिः आर्द्रापराधेन कामिनोपमीयते । आर्द्रापराधः=सरसापराधः । प्रियेण कृतः प्रियविषयकः अपराधः आर्द्रापराधः । कामीव=कामुकः इव । यथा कोऽपि कामुकः प्रियां प्रति नायिकान्तरगमनादिरूपम्=अपराधं करोति सः आर्द्रापराधः उच्यते । तस्य कामिनः अग्रेष्व व्यापाराः समानाः । तथा हि- हस्तावलग्रः क्षिप्तः=हस्तयोः स्पर्शं कुर्वन् क्षिप्तः=तिरस्कृतः । शराग्रिः त्रिपुरस्त्रीणां हस्तयोः स्पृशति । तदा च ताभिः अयं तिरस्कृतः । यथा आर्द्रापराधः कामुकः प्रियाम् अनुनेतुं तस्या हस्तौ स्पृशति तदा सा तं तिरस्करोति तथेत्यर्थः । प्रसभम्=बलात्, अंशुकान्तम्=चेलाञ्जलम्, आददानः=गृह्णन् अपि, अभिहतः=ताडितः । सर्वत्र त्रिपुरयुवतिभिरिति संयोज्यः । केशेषु=कबरीभारेषु, गृह्णन्=स्पृशन्, अपास्तः=अनादृतः, चरणनिपतितः=चरणयोः प्रणतः । सम्भ्रमेण=आवेगेन, नेक्षितो=नावलोकितः, आलिङ्गन्=आश्रिष्यन्, अवधूतः=निराकृतश्च यथा भवति तथा, साश्रुनेत्रोत्पलाभिः=साश्रुणी अश्रुसहिते, नेत्रोत्पले=नयनकमले, यासां ताभिः, त्रिपुरयुवतिभिः=त्रिपुरासुराणां योषिद्भिः एवम्भूतः सः शाम्भवः शराग्रिः बाणरूपो वह्निः युष्माकं दुरितं दहतु इति वाक्यार्थः ।

श्लोकेऽस्मिन् शम्भोः शराग्रेः दुरितहरणप्रार्थनाद्वारा शम्भुं प्रति कवेः भक्तिभावः प्राधान्येनाभिव्यज्यते । अस्य च ईर्ष्याविप्रलम्भसहितस्य करुणस्य अङ्गत्वम् । अत्र

अङ्गभूतः करुणरसः कामीव इति कथनेन ईर्ष्याविप्रलम्भेण मिश्रितः अस्ति इति सङ्कीर्णस्य रसवदलङ्कारस्य विषयः ।

२.४.४ ध्वनेः उपमाद्यलङ्काराणाञ्च रसवदलङ्काराद्देशोपसंहारः

रसादेः वाक्यार्थत्वे ध्वनिः । तस्यैव अङ्गत्वे उपस्कारकत्वे वा अलङ्कारः । ये च रसान् अलङ्कुर्वन्ति ते अलङ्काराः । यथा कटककुण्डलादयः शरीरशोभां संवर्धयन्तः तद्वारा आत्मनः शोभामपि संवर्धयन्ति तथैव उपमादयोऽलङ्काराः वाक्यार्थशोभां संवर्धयन्तः काव्यात्मनः रसादेरपि शोभां संवर्धयन्ति । काव्ये प्रयुज्यमानं सर्वमपि अर्थजातं विभावादिरूपं वर्तते । तेन च विभावादयः रसहेतवः भवन्ति । अतः काव्ये वाक्यार्थस्य शोभाधायकानामपि अलङ्कारत्वमस्त्येव । रसस्य वाक्यार्थभावे तस्य अलङ्कारत्वं नास्ति । तस्य अलङ्कार्यत्वमेव युज्यते । अलङ्कार्यः रसः आत्मन एव अलङ्कारो न भविष्यति । एवं काव्ये अलङ्कारत्वं केषां वक्तव्यमिति निष्कर्षः उच्यते-

रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् ।

अलङ्कृतीनां सर्वासामलङ्कारत्वसाधनम् ॥ इति ।

रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनं सर्वासामलङ्कृतीनाम् अलङ्कारत्वसाधनम् इत्यन्वयः ।

रसभावादितात्पर्यम्=रसभावादीनां प्रधानवाक्यार्थत्वम्, आश्रित्य=अवलम्ब्य, विनिवेशनम्=समावेशः, सर्वासामलङ्कृतीनाम्=अलङ्काराणां सर्वेषामपि, अलङ्कारत्वसाधनम्=अलङ्कारत्वस्य अलङ्कारपदव्यपदेशविषयतायाः कारणम् । अलङ्क्रियते अनेन इति करणव्युत्पत्त्या अलङ्कारशब्दः यं कमप्यर्थमलङ्कुर्वाणो अलङ्कारत्वं न प्राप्नोति । किन्तु यत्र रसादिः प्रधानवाक्यार्थभूतः तस्य अलङ्करणेनैव उपमादीनाम् अलङ्कारत्वं जायते इत्यर्थः । यत्र तूपमादयः वाच्यमेव प्रधानमुपस्कुर्वन्ति तत्रापि तस्य वाच्यस्य विभावत्वेन रसोपकारकत्वमस्त्येव । एवमेव यथा रसादिः ततोऽन्यं कञ्चन वाक्यार्थमलङ्करोति तदा तस्य अलङ्कारता । यतोहि असौ रसादिः अन्यं कमपि अलङ्कार्यम् अलङ्करोत्येव । अतः रसादेः अलङ्कारता यदा वर्तते तदा तस्य अलङ्कार्यता नास्ति । अन्यदा तस्य अलङ्कार्यतैवोच्यते । एवं ध्वनेः उपमालङ्काराणां रसादेरलङ्कारस्य च विभक्तः विषयः ।

मूलग्रन्थः

स च रसादिरलङ्कारः शुद्धः सङ्कीर्णो वा । तत्राद्यो यथा-

किं हास्येन न मे प्रयास्यसि पुनः प्राप्तश्चिराद्दर्शनं
केयं निष्करुण! प्रवासरुचिता केनासि दूरीकृतः ।
स्वप्नान्तेष्विति ते वदन् प्रियतमव्यासक्तकण्ठग्रहो
बुद्ध्वा रोदिति रिक्तबाहुवलयस्तरं रिपुस्त्रीजनः ॥

इत्यत्र करुणरसस्य शुद्धस्याङ्गभावात् स्पष्टमेव रसवदलङ्कारत्वम् । एवंविधेऽपि विषये रसान्तराणां स्पष्ट एवाङ्गभावः ।

सङ्कीर्णो रसादिरङ्गभूतो यथा-

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।

इत्यत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य वाक्यार्थत्वे ईर्ष्याविप्रलम्भस्य
श्लेषसहितस्याङ्गभाव इति, एवंविध एव रसवदलङ्कारस्य न्याय्यो विषयः। अत एव
चेर्ष्याविप्रलम्भकरुणयोरङ्गत्वेन व्यवस्थानात् समावेशो न दोषः। यत्र हि रसस्य
वाक्यार्थीभावस्तत्र कथमलङ्कारत्वम्? अलङ्कारो हि चारुत्वहेतुः प्रसिद्धः, न
त्वसावात्मैवात्मनश्चारुत्वहेतुः। तथा चायमत्र सङ्क्षेपः -

रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम्।
अलङ्कृतीनां सर्वासामलङ्कारत्वसाधनम्॥

तस्माद्यत्र रसादयो वाक्यार्थीभूताः स सर्वो न रसादेरलङ्कारस्य विषयः,
स ध्वनेः प्रभेदः, तस्योपमादयोऽलङ्काराः। यत्र तु प्राधान्येनार्थान्तरस्य वाक्यार्थीभावे
रसादिभिश्चारुत्वनिष्पत्तिः क्रियते, स रसादेरलङ्कारतायाः विषयः। एवं ध्वनेरुपमादीनां
रसवदलङ्कारस्य च विभक्तविषयता भवति।

बोधप्रश्नाः

५. कुत्र रसादिः अलङ्कारः उच्यते?
६. रसवदलङ्कारस्य भेदद्वयं लिखतु।
७. सर्वासाम् अलङ्कृतीनाम् अलङ्कारत्वे किं साधनम्?
८. ध्वनेः उपमादीनां च रसवदलङ्कारात् कः भेदः?

२.५ चेतनानां वाक्यार्थीभावे रसाद्यलङ्कारतायाः विचारः

रसादेरलङ्कारता कुत्र भवति इत्यत्र आनन्दवर्धनस्य विचारः भवता दृष्टः। रसादेः
अन्यत्र प्रधाने वाक्यार्थे यत्र रसादिः अङ्गं भवति तत् काव्यम् रसादेरलङ्कारस्य विषयः। अयम्
आनन्दवर्धनस्य विचारः अस्ति। कारिकायां 'मे मतिः' इति कथनेन विषयेऽस्मिन् अन्येषाम्
आचार्याणां विचारः भिन्नः अस्तीत्यपि अनेन प्रकाशितम्। अतः रसवदलङ्कारस्य स्वरूपं
कथयता आचार्येण आनन्दवर्धनेन पूर्वाचार्याणां मतं पूर्वपक्षरूपेण निरूप्यते - यदि तु चेतनानां
वाक्यार्थीभावो रसाद्यलङ्कारस्य विषय इत्युच्यते ... इत्यादिना वृत्तिभागेन।

प्राचीनानाम् अयं विचारः। रसः चेतनस्वरूपः। भावादयोऽपि एवमेव। अतः
चिद्रूपाणां रसानां चित्तवृत्तिविशेषरूपाणां भावानां तेषां वा प्रधानवाक्यार्थत्वे रसवदलङ्कार
इति तेषामभिप्रायः। यत्र तु चेतनानां वाक्यार्थीभावो नास्ति तत्र उपमादयोऽलङ्काराश्चेति ते
कथयन्ति। ध्वन्यालोके तु रसादीनां प्रधानवाक्यार्थत्वे काव्यात्मभूतः ध्वनिः, तेषामेव रसादीनां
गुणीभावे रसवदलङ्कारत्वम्, काव्यशरीरस्य शोभां संवर्धयन्तः परम्परया ये काव्यात्मानम्
उपकुर्वन्ति ते उपमादयोऽलङ्कारा इति विषयविभागः सुस्पष्टं निरूपितोऽस्ति।

प्राचीनमतानुसारेण चेतनानां वाक्यार्थीभावः रसाद्यलङ्कारस्य विषय इत्युच्यते चेत्
उपमादयोऽलङ्काराः निर्विषयाः प्रविरलविषयाः वा स्युः इति दोषः। यतो हि काव्ये महाकविना
वर्णितानि जडवस्तूनि अपि अन्ततो गत्वा चैतन्यवन्ति जायन्ते। एतानि वस्तूनि विभावत्वेनापि
चैतन्यवतो रसादेः विषया भवन्ति। तथा च जडवस्तूनां वर्णनेऽपि चेतनवृत्तान्तयोजना काव्ये

संभवत्येव । चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनाया च रसवदलङ्कार इति चेत् उपमादीनाम् अलङ्काराणां विषय एव काव्ये न संभवति ।

अथवा चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनायां सत्यामपि यत्र अचेतनानां वाक्यार्थीभावः नासौ रसवदलङ्कारस्य विषय इति स्वीक्रियते चेत् यद्यपि उपमाद्यलङ्काराणां निर्विषयता परिहृता भविष्यति तथापि रसनिधानभूतस्य महतो काव्यविभागस्य नीरसत्वं स्याद् इति दोषः । महाकाव्येषु बहुत्र अत्यन्तं सरसतया अचेतनानां वस्तूनां वर्णनमुपलभ्यते । यदि चेतनानां वस्तूनां वर्णनमेव रसवदलङ्कारस्य विषय इत्युच्यते तर्हि एतत् समस्तमपि काव्यजातं नीरसं स्यात् । एष महान् दोषः । चेतनानां वाक्यार्थीभावे रसवदलङ्कारः स्वीक्रियते चेत् उपमादीनाम् अर्थालङ्काराणां निर्विषयत्वम् इति एको दोषः । अचेतनानां सरसानामपि महाकविप्रबन्धानां नीरसत्वं स्यादिति द्वितीयो दोषः ।

२.५.१ अचेतने चेतनाध्यारोपस्य उदाहरणानि

महाकविप्रबन्धेषु बहुत्र अचेतनानां वस्तूनां वर्णनं अतीव सरसतया कृतं दृश्यते । एतेषु काव्येषु सर्वत्र काव्यसौन्दर्यं शोभते । कविः स्वप्रतिभया अचेतनमपि वस्तु चेतनवत् करोति । वस्तुतः महाकविप्रबन्धेषु प्रतिपादितं किमपि वस्तु अचेतनं न प्रतिभाति । रसविन्यासप्रवृत्तस्य कवेः काव्ये समस्तमपि विभावादिरूपेण प्रतिपादितमस्ति । अन्ततो गत्वा रसे पर्यवस्यति च । अतः एतादृशवस्तूनाम् अचेतनत्वकल्पनं नैव युज्यते । महाकाव्ये वर्णितः सर्वोऽप्यर्थः रसनिधानभूतत्वात् चेतन एव । यदि एतेषां काव्यानाम् अचेतनत्वेन कारणेन नीरसत्वं स्वीक्रियते तर्हि महाननर्थः प्रसज्यते । महाकाव्येषु सुन्दरम् अचेतनवर्णनं भूयसा दृश्यते । अत एव अस्य त्रीणि उदाहरणानि आचार्यः ग्रन्थेऽस्मिन् प्रदर्शयति । तत्र आद्यम् यथा-

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरसना
विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम् ।
यथाविद्धं याति स्खलितमभिसन्धाय बहुशो
नदीरूपेणेयं ध्रुवमसहना सा परिगता ॥ इति ।

अत्र अचेतननदीवृत्तान्तः वर्णितः । तत्र च चेतनमानिनीवृत्तान्तसमारोपः सहृदयहृदयानन्दजनकः अस्ति ।

तरङ्गभ्रूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरसना संरम्भशिथिलं वसनमिव फेनं विकर्षन्ती
बहुशः स्खलितम् अभिसन्धाय असहना सा नदीरूपेण परिगता यथाविद्धं याति इत्यन्वयः ।

तरङ्गभ्रूभङ्गा=तरङ्गाः वीचयः एव भ्रूभङ्गाः भ्रूक्षेपाः यस्याः तादृशी, क्षुभित-
विहगश्रेणीरसना=क्षुभिता विहगानां श्रेणी पङ्क्तिरेव रसना काञ्ची यस्यास्तादृशी, संरम्भशिथिलम्=
संरम्भेण कोपेन शिथिलं श्रुथबन्धम्, वसनम्=अंशुकम् इव फेनं विकर्षन्ती आकर्षन्ती,
बहुशो=नानाप्रकारेण, स्खलितम्=मम अपराधम्, अभिसन्धाय=पुनः पुनः विचिन्त्य, असहना=
न सहमाना, सा=मम प्रिया, नदीरूपेण परिगता=नदीत्वं प्राप्ता सति, यथाविद्धम्=कुटिलताम्
अनतिक्रम्य, कुटिलगतिः, याति=गच्छति ।

अत्र अचेतनायाः नद्याः वर्णनं कविना कृतमस्ति । तथापि नद्यां चेतनायाः
मानिन्याः वृत्तान्तः समारोपितः । पाठकानां मनसि अत्र नद्याः स्थाने काचन मानिनी नायिकैव
प्रतीतिपथमागच्छति इति चमत्कारः । अमुम् अचेतनवर्णनमिति कारणेन कोऽपि न तिरस्करोति ।
परम् उत्तमकाव्यमिति स्वीकरोति । एतादृशानि काव्यानि भूयसा दृश्यन्ते । अत एव उदाहरणान्यपि
बहूनि प्रदर्शितानि सन्ति । द्वितीयमुदाहरणं यथा-

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः
 शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमाः ।
 चिन्तामौनमिवाश्रिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते
 चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥ इति ।

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया अश्रुभिः धौताधरेव स्वकालविरहात्
 विश्रान्तपुष्पोद्गमा, आभरणैः शून्येव, मधुकृतां शब्दैः विना चिन्तामौनम् आश्रिता इव सा
 चण्डी पादपतितं मामवधूय जातानुतापेव लक्ष्यते इत्यन्वयः ।

अयमपि श्लोकः विक्रमोर्वशीये वर्तते । उर्वशी लतारूपेण अत्र वर्णिता अस्ति ।
 तन्वी=वियोगेन काश्यमुपगता, मेघजलार्द्रपल्लवतया=मेघजलैर्वर्षोदकैः आर्द्राणि पल्लवानि यस्याः
 तादृश्या भावः तया, अश्रुभिः=नेत्रजलैः, धौताधरेव=धौतः क्षालितः अधरो यस्यास्तादृशीव,
 स्वकालविरहात्=स्वस्य पुष्पोद्गमस्य यः कालस्तस्य विरहादभावात्, विश्रान्तपुष्पोद्गमा=विश्रान्ताः
 पुष्पाणाम् उद्गमाः यस्यास्तादृशी सती, आभरणैः शून्येव=रहितेव, मधुकृताम्=भ्रमराणाम्,
 शब्दैः विना, चिन्तामौनम्=चिन्तया मौनं तूष्णीभावम्, आश्रिता=प्राप्ता इव, सा चण्डी=कोपनशीला
 उर्वशी, पादपतितं माम् अवधूय=तिरस्कृत्य, जातानुतापेव= जातः अनुतापः पश्चात्तापः
 यस्यास्तादृशीव मम पुरस्तात् लक्ष्यते=दृश्यते । अत्र लतावृत्तान्तः प्रतिपादितः इति अचेतनस्य
 वस्तुनः वर्णनम् अत्र कृतम् । तथापि असौ लतावृत्तान्तः नायिकावृत्तान्तसमारोपणेन सचेतनो
 जायते इति चारुतातिशयः । कवेः वर्णनेन अचेतनमपि वस्तु चेतनवत्प्रशोभते ।

एतस्यैव तृतीयमुदाहरणं ग्रन्थे प्रदर्शयति यथा-

तेषां गोपवधूविलाससुहृदां राधारहःसाक्षिणां
 क्षेमं भद्रं कलिन्दशैलतनयातीरे लतावेश्मनाम् ।
 विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना
 ते जाने जरठीभवन्ति विगलन्नीलत्विषः पल्लवाः ॥ इति ।

वृन्दावनादागतम् उद्धवं प्रति श्रीकृष्णस्येदं वचनमस्ति ।

हे भद्र ! गोपवधूविलाससुहृदां राधारहःसाक्षिणां कलिन्दशैलतनयातीरे तेषां
 लतावेश्मनां क्षेमम् (किम्) ? अधुना स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगे विच्छिन्ने विगलन्नीलत्विषः
 ते पल्लवाः जरठीभवन्ति (इति) जाने इत्यन्वयः ।

गोपवधूविलाससुहृदाम्=गोपिकाङ्गनानां ये विलाससुहृदः नर्मसचिवास्तेषाम्,
 राधारहःसाक्षिणाम्=राधाया रहःसमागमस्य साक्षिभूतानां तेषाम्=पूर्वानुभूतत्वात् चिरपरिचितानां
 तेषाम्, कलिन्दशैलतनयातीरे=कालिन्दीनदीतीरे, लतावेश्मनाम्=लतागृहाणां क्षेमम्=कुशलं
 किम् ? अधुना=इदानीं श्रीकृष्णस्य वृन्दावनपरित्यागानन्तरमित्यर्थः, स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छे-
 दोपयोगे=स्मरतल्पस्य=मदनशयनीयस्य कल्पनाय निर्माणाय मृदु यथा भवति तथा, यः छेदः
 छेदनं तस्योपयोगे, विच्छिन्ने सति=विरते सति, श्रीकृष्णस्याभावेन इदानीं लतागृहेषु मदनशय्या
 न निर्मीयते, अत एव लतानां मृदुलपल्लवच्छेदनं नास्ति, ततश्च ते पल्लवाः इदानीम् अनुपयोगित्वात्
 जरठीभवन्ति=जीर्णतां यान्तीति जाने=अहम् उद्भावायामि इति श्लोकार्थः ।

अत्र अचेतनः लतागृहवृत्तान्तः परामृष्टः तथापि तस्य लतागृहस्य कविप्रतिभया
 चैतन्यमागच्छति इति चारुता ।

पूर्वोदाहृतेषु श्लोकेषु अचेतनानामर्थानामेव वाक्यार्थीभावः । उद्धटादीनां
 मतानुसारेण चेतनवस्तुवृत्तान्तवर्णनेनैव रसवदलङ्कारः । अतः अत्रोदाहरणेषु नीरसत्वमेव स्यादिति
 दोषः । वस्तुतः एषूदाहरणेषु अचेतनानां वाक्यार्थीभावेऽपि चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजना अस्त्येव ।

तेन च यत्र चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनास्ति तत्र रसवदलङ्कारः इति स्वीक्रियते चेद् उपमादीनाम् अलङ्काराणां विषय एव न स्यादिति महान् दोषः। तस्मात् चेतनानां वाक्यार्थीभावे रसवदलङ्कार इति पूर्वाचार्याणां सिद्धान्तः नोपपन्नः इति आनन्दवर्धनः। अत एव आचार्यः रसवदलङ्कारस्य नवीनं स्वरूपं प्रतिपादयति।

२.५.२ रसादीनाम् अङ्गत्वेन उपस्थापने अलङ्कारः, अङ्गित्वेनोपस्थापने च ध्वनिः

आनन्दवर्धनात् प्राचीनाः आचार्याः अलङ्काराणामेव काव्ये महत्त्वं स्वीकुर्वन्ति स्म। अलङ्कारादन्यः कश्चन अलङ्कार्यः अस्तीति तैः नोच्यते। यत्र काव्ये रसः अस्ति स रसवदलङ्कार इति तेषां मतम् आसीत्। परम् आचार्येण आनन्दवर्धनेन रसादेः अलङ्काराणां गुणानां च सोपपत्तिकः कश्चन विषयविभागः कृतः। अयं विषयविभागप्रकार एवात्र काव्यशास्त्रे आनन्दवर्धनस्य योगदानं वर्तते।

काव्यस्य कश्चन आत्मा अस्ति। स च रसादिध्वनिः भवति। यदा रसादिः काव्ये प्राधान्येन प्रकाश्यते तदा असौ रसादिः अलङ्कार्यः कथ्यते। कदाचिच्च असौ रसादिः अन्यं कमपि वाक्यार्थम् अलङ्करोति। तदा असौ रसादिः अलङ्कारस्य विषयः। यत्र च अङ्गीभूतम् रसम् उपमादयः अलङ्कुर्वन्ति तत्रोपमादिः अलङ्कारः। अनेन प्रकारेण ध्वनेः, रसवदलङ्कारस्य उपमादीनाञ्च विषयविभागः आनन्दवर्धनेन ध्वन्यालोके स्पष्टतया कृतः।

मूलपाठः

यदि तु चेतनानां वाक्यार्थीभावो रसवदलङ्कारस्य विषय इत्युच्यते तर्ह्युपमादीनां प्रविरलविषयता निर्विषयता वाभिहिता स्यात्। यस्मादचेतनवस्तुवृत्ते वाक्यार्थीभूते पुनश्चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनया यथाकथञ्चिद्भविष्यति। अथ सत्यामपि तस्यां यत्राचेतनानां वाक्यार्थीभावो नासौ रसवदलङ्कारस्य विषय इत्युच्यते। तत् महतः काव्यप्रबन्धस्य नीरसत्वमभिहितं स्यात्। यथा-

तरङ्गभूभङ्गा क्षुभितविहगश्रेणिरसना
विकर्षन्ती फेनं वसनमिव संरम्भशिथिलम्।
यथाविद्धं याति स्वलितमभिसन्धाय बहुशो
नदीरूपेणोयं ध्रुवमसहना सा परिणता ॥ इति।

यथा वा-

तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः
शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा।
चिन्तामौनमिवाश्रिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते
चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥ इति।

यथा वा -

तेषां गोपबधूविलाससुहृदां राधारहःसाक्षिणां
क्षेमं भद्र कलिन्दशैलतनयातीरे लतावेश्मनाम्।
विच्छिन्ने स्मरतल्पकल्पनमृदुच्छेदोपयोगेऽधुना
ते जाने जरठीभवन्ति विगलन्नीलत्विषः पल्लवाः ॥ इति।

इत्येवमादौ विषयेऽचेतनानां वाक्यार्थीभावेऽपि चेतनवस्तुवृत्तान्त-योजना अस्त्येव। अथ यत्र चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनास्ति तत्र रसादिरलङ्कारः। तदेवं सत्युपमादयो

निर्विषयाः प्रविरलविषया वा स्युः । यस्मान्नास्त्येवासावचेतनवस्तुवृत्तान्तो यत्र
चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजना नास्त्यन्ततो विभावत्वेन । तस्मादङ्गत्वेन च रसादीनामलङ्कारता ।
यः पुनरङ्गी रसो भावो वा सर्वाकारमलङ्कार्यः स ध्वनेरात्मेति ॥५॥

असंलक्ष्यक्रमध्वनिभेद

बोधप्रश्नाः

१. प्राचीनैः रसवदलङ्कारः कुत्र स्वीक्रियते ?
१०. अचेतनानां वाक्यार्थभावस्य कति उदाहरणानि पाठेऽस्मिन् प्रदर्शितानि ?
११. ध्वनिकारमतेन रसवदलङ्कारस्य रसादिध्वनेश्च विषयविभागः कीदृशः ?
१२. उपमादीनामलङ्काराणां निर्विषयता कथं प्रतिपाद्यते ?

२.६ सारांशः

ध्वनिविवेचनान्तर्गते अस्मिन् खण्डे विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः स्वरूपं प्रतिपादितम् ।
अयमेव ध्वनिप्रकारः अभिधामूलध्वनिरुच्यते । ध्वनिप्रभेदोऽयं पुनरपि द्वेधा वर्तते ।
असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिश्चेति । यत्र ध्वनौ वाच्यव्यङ्ग्ययोरर्थयोः
बोधे पौर्वापर्यक्रमः सत्यपि अत्यन्तं सूक्ष्मतया न संलक्ष्यते, स ध्वनिप्रकारः असंलक्ष्यक्रम-
व्यङ्ग्यध्वनिरुच्यते । पाठेऽस्मिन् अस्यैव प्रभेदस्य स्वरूपम्, रसवदलङ्कारादस्य भेदं च भवान्
अपश्यत् । रसभावतदाभासभावशान्त्यादिः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य विषयः अस्ति । अयमेव
रसादिः इति उच्यते । रसादिरर्थो हि सहेव वाच्येनावभासते । स चाङ्गित्वेनावभासमानो ध्वनेरात्मा ।
यत्र शब्दालङ्कारः अर्थालङ्कारश्च रसादिपरः स ध्वनेः विषयः अस्ति । यस्मिन् काव्ये
अलङ्काराद्यपेक्षया रसादिः अङ्गी भवति तद् ध्वनिकाव्यमुच्यते ।

प्रतीयमानोऽर्थः यत्र प्रधानभूतः तत्रैव ध्वनिरिति भवान् प्रथमोद्योते ध्वनिलक्षणे अपठत् ।
प्रधानभूतोऽर्थ एव वाक्यार्थ उच्यते । रसादिः यत्र वाक्यार्थो भवति तत्र रसादिध्वनिः । अयञ्च
रसादिध्वनिः रसादेरलङ्काराद् भिन्नः अस्ति । येन अलङ्क्रियते स अलङ्कार्यः । रसादिः यत्र
अलङ्कार्यः स ध्वनेः विषयः । तेनैव रसादिना यदा अन्यः कश्चन वाक्यार्थः अलङ्क्रियते तदा
स रसादि अलङ्कारः इति ध्वनेः रसादेरलङ्कारस्य च विषयविभागोऽपि पाठेऽस्मिन्
प्रतिपादितोऽस्ति ।

पाठस्यास्य द्वितीये भागे रसाद्यलङ्काराणां विषयः सोदाहरणं प्रतिपाद्यते । रसादेरन्यत्र
वाक्यार्थे प्रधाने सति रसादिः यत्र अङ्गं भवति तस्मिन् काव्ये रसादिः अलङ्कारो भवति । एष
च रसादिरलङ्कारः कुत्रचित् शुद्धः भवति, कुत्रचिच्च रसान्तरेण मिश्रितत्वात् सङ्कीर्णश्च भवति ।
“किं हास्येन न मे प्रयास्यसि ...” इत्यादिश्लोके शुद्धः रसादिरलङ्कारः । अत्र वस्त्वन्तरेणानु-
पस्कृतः स्वप्रदर्शनोद्दीपितः शोकस्थायिभावकः करुणरसः प्रकृतस्य राजप्रभावातिशयस्य वस्तुनः
अङ्गमिति शुद्धो रसवदलङ्कारः ।

“क्षितो हस्तावलग्नः ...” इत्यादिश्लोकः सङ्कीर्णस्य रसादेरलङ्कारस्य उदाहरणम् ।
श्लोकेऽस्मिन् त्रिपुररिपुप्रभावातिशयः वाक्यार्थः । ईर्ष्याविप्रलम्भस्य श्लेषसहितस्य च अङ्गभावः ।
अतः अत्र सङ्कीर्णः रसवदलङ्कारः । उभयत्रापि उदाहरणे रसादिः अन्यस्य भावस्य अङ्गभूतः
वर्तते । अत एव अरयालङ्कारत्वम् । रसभावादित्वात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनमेव सर्वासामलङ्-
कृतीनाम् अलङ्कारत्वसाधनं भवति इति नियमः । तस्माद् यत्र रसादयो वाक्यार्थभूताः स
रसादिध्वनेः विषयः । तस्य च उपमादयोऽलङ्काराः । यत्र तु प्राधान्येनार्थान्तरस्य वाक्यार्थभावे
रसादिभिः चारुत्वनिष्पत्तिः क्रियते स रसादेरलङ्कारतायाः विषयः । अनेन प्रकारेण भागेऽस्मिन्

रसवदलङ्कारविषये उद्धटादीनाम् आचार्याणां विचारः अन्यः आसीत् । चेतनानां वस्तूनां वाक्यार्थीभावे रसवदलङ्कार इति ते वदन्ति स्म । ध्वनिकारस्तु सिद्धान्तमेनं न स्वीकरोति । एतन्मते यदि चेतनानां वाक्यार्थीभावे रसवदलङ्कारः भवति चेद् उपमादयः अलङ्काराः प्रविरलविषयाः निर्विषयाः वा स्युः । यतो हि काव्ये प्रयुक्तानां सर्वेषामपि अचेतनानाम् अर्थानां चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजना भवेदेव । तथा च कोऽपि अचेतनवस्तुवृत्तान्तः काव्ये न भविष्यति । एवं सति सर्वोऽप्यर्थः रसवदलङ्कारस्य विषयः स्यात् । अनेन च उपमादीनाम् अर्थालङ्काराणां विषय एव न भविष्यति । चेतनानामेव वस्तूनां वाक्यार्थीभावे रसवदलङ्कारश्चेत् अयमेव प्रथमो दोषः स्यात् ।

यदि सत्यामपि चेतनवृत्तान्तयोजनायां यत्र अचेतनानां वाक्यार्थीभावो नासौ सर्वः रसवदलङ्कारस्य विषयः तदा एवं स्वीकारे रसनिधानभूतस्य महतः काव्यप्रबन्धस्य नीरसत्वम् अभिहितं स्यादिति द्वितीयो दोषः । काव्येषु भूयसा अचेतनवस्तुवृत्तान्तवर्णनं वर्तते । एतत्सर्वमपि अतीव चमत्कारकारि अनुभूयते । उत्तमकाव्यत्वमपि एतेषां वक्तुं शक्यते । तस्माद् यत्र अचेतनवस्तुवृत्तान्तवर्णनमस्ति तत्सर्वम् अन्ततो गत्वा चेतनवस्तुवृत्तान्तयोजनाया रसवदलङ्कारस्य विषयो भवति इति नियमः न उपपन्नः । एतादृशानि बहूनि उदाहरणानि उत्तमकाव्यत्वेन स्वीकृतानि सन्ति । यथा- तरङ्गभूभङ्गा ... इत्यादिश्लोकः । इह अचेतनायाः सरितः चरिते मानवतीचरितारोपात् सरसता सहृदयानाम् अनुभूयते । रसवदलङ्कारविषये पूर्वोक्तनियमानुसारेण अत्र रसध्वनित्वं नैव भविष्यति इति दोषः । वस्तुतः अस्य रसध्वनित्वे इत्यादि पूर्वप्रतिपादिते उदाहरणेऽपि लताचरिते कलहान्तरितायाः नायिकायाः वृत्तान्तारोपात् रसवत्ता न तिरोहिता । एवमत्रापि रसध्वनिरेव न तु रसादिरलङ्कारः । तेषां गोपवधूविलाससुहृदां ... इत्यादिश्लोकेऽपि जडलतावेशमवृत्तौ चेतननर्मसचिववृत्तान्तारोपाद् रसवत्ता अस्त्येव । अनेन च चेतनानां वाक्यार्थीभावे रसवदलङ्कार इति प्राचां सिद्धान्तः चिन्त्यः ।

यत्र रसादिः अन्येषां काव्याङ्गानामपेक्षया प्रधानभूतः दृश्यते तत्र रसादिध्वनिः रसादिध्वनौ रसादेरन्यस्य सर्वस्याप्यङ्गस्य रसादिपरता सुस्पष्टा वर्तते । अस्मिन् काव्यप्रकारे रसादिः अलङ्कार्यः । उपमादयस्तु तमलङ्कुर्वन्ति ।

यत्र च काव्ये रसादेरन्यस्मिन् वाक्यार्थे प्रधाने रसादिः अङ्गत्वेन तिष्ठति तस्मिन् काव्ये रसादिः अलङ्कारः भवति । यतो हि तत्र रसादिः अन्यं कञ्चन अलङ्कार्यम् अलङ्करोति ।

रसादेरलङ्कार्यस्य उपमादयोऽलङ्काराः इति ध्वनेः रसवदलङ्कारस्य उपमादीनाञ्च विषयविभागः आनन्दवर्धनेन कृतः । अलङ्कारशास्त्रे अयमेव प्रायः सर्वैरादृतः सिद्धान्तः । एष एव पाठस्यास्य सारांशः ।

२.७ शब्दावली

१. असंलक्ष्यक्रमोद्योतः = सम्यङ् न लक्षयितुं शक्यः क्रमः यस्य तादृश उद्योतः, उद्योतनव्यापारोऽस्येति बहुव्रीहिसमासः ।
२. ध्वनेरात्मा = अत्र आत्मशब्दः स्वभाववचनः प्रकारमाह । ध्वनेः प्रकार इत्यर्थः ।
३. अक्रमः = असंलक्ष्यक्रम इत्यर्थे अक्रमः इति मध्यम-पदलोपी समासः ।

४. सहेव (वाच्येन) = रसादिरर्थः व्यङ्ग्यः वाच्येन सह इव अवभासते। असंलक्ष्यक्रमध्वनिभेदा
इव शब्देन क्रमस्य विद्यमानत्वेऽपि असंलक्ष्यता
व्याख्याता।
५. अलङ्कारः = येन अलङ्क्रियते स अलङ्कारः। अन्यस्य
शोभाधायकः अलङ्कारः भवति। अन्यापेक्षया
असौ गौणः।
६. अलङ्कार्यः = यः अलङ्क्रियते असौ अलङ्कार्यः।
रसादिध्वनौ रसादिः अलङ्कार्यः। उपमादयः
तस्य अलङ्काराः।
७. शुद्धः (रसादिरलङ्कारः) = रसान्तरेण अङ्गभूतेनालङ्कारान्तरेण वा न
मिश्रः शुद्धः रसादिरलङ्कारः उच्यते।
८. सङ्कीर्णः (रसादिरलङ्कारः) = रसान्तरेण अङ्गभूतेनालङ्कारान्तरेण वा
आमिश्रः सङ्कीर्णः।

२.८ सन्दर्भग्रन्थाः

१. ध्वन्यालोकः - अभिनवगुप्तविरचितलोचनसहितः चौखम्बा-
विद्याभवनबनारसः १९८७
२. ध्वन्यालोकः - दीधितिः व्याख्यासहितः - चौखम्बासंस्कृत-
सीरिजऑफिस, वाराणसी १९७९

२.९ सहायकग्रन्थाः

१. काव्यप्रकाशः - मम्मटः विश्वेश्वरटीका
२. ध्वन्यालोकः - उज्जीवनीव्याख्यासहितः, केरलविश्व-
विद्यालयः तिरुवनन्तपुरम् - १९८१

२.१० बोधप्रश्नोत्तराणि

(२.३)

१. असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः इति विवक्षिता-
भिधेयस्य ध्वनेः द्वौ भेदौ स्तः।
२. अङ्गभावेन भासमानः रसादिः ध्वनेरात्मा भवति।
३. रसादिः अन्येभ्यो काव्याङ्गेभ्यो यदा प्रधानं भवति तदा रसादिध्वनिः,
रसादेरन्यस्य कस्यचिद् काव्याङ्गस्य प्रधानवाक्यार्थत्वे यत्र रसादिः तं
वाक्यार्थम् उपस्करोति तत्र रसादिरलङ्कारः।
४. वाच्यप्रतीयमानयोरर्थयोः यदा सहभावेन प्रतीतिः तत्र वाच्येन सह व्यङ्ग्यस्य
प्रतीतिरुच्यते। परं वाच्यप्रतीयमानयोः यदा क्रमेण प्रतीतिः तथापि असौ
क्रमः यदि अत्यन्तं सूक्ष्मतया न प्रतीयते तदा वाच्येन सहेव प्रतीतिः
व्यङ्ग्यस्योच्यते।

(२.४)

१. रसादेरन्यत्र वाक्यार्थे प्रधाने सति यत्र रसादिः अङ्गं भवति तत्र काव्ये रसादिरलङ्कारः भवति ।
२. रसवदलङ्कारस्य शुद्धः सङ्कीर्णश्चेति द्वौ भेदौ स्तः ।
३. रसभावादितात्पर्यमाश्रित्य विनिवेशनम् अलङ्कृतीनां सर्वासाम् अलङ्कारत्वसाधनं भवति ।
४. यत्र रसादिः अलङ्कार्यः तत्र असौ ध्वनिः, तस्य च उपमादयो अलङ्काराः । यत्र च रसादिः अन्यं वाक्यार्थम् अलङ्करोति तत्र असौ रसादिरलङ्कारः कथ्यते ।

(२.५)

१. यत्र काव्ये चेतनवस्तुवृत्तान्तः वर्णितः अस्ति तत्र रसवदलङ्कारः इति उद्भटादीनां प्राचीनाचार्याणां सिद्धान्तः ।
२. अचेतनानां वाक्यार्थीभावस्य त्रीणि उदाहरणानि पाठेऽस्मिन् प्रदर्शितानि सन्ति ।
३. यत्र रसादिः अन्यं कञ्चन वाक्यार्थम् अलङ्करोति तत्र रसवदलङ्कारः । यत्र च रसादिः प्रधानवाक्यार्थः अथवा अलङ्कार्यः भवति तत्र रसादध्वनिः इति रसवदलङ्कारस्य रसादध्वनेश्च विषयविभागः ।
४. यदि तु चेतनानां वाक्यार्थीभावो रसादेरलङ्कारस्य विषय इत्युच्यते चेत् उपमादीनाम् अलङ्काराणां प्रविरलविषयता निर्विषयता वा स्यात् । यतो हि काव्ये प्रयुक्तः सर्वोऽपि अचेतनवस्तुवृत्तान्तः अन्ततो गत्वा चेतनावस्तुवृत्तान्तयोजनया रसवदलङ्कारस्य विषयः भवति । एवं चेत् काव्ये रसवदलङ्कार एव सर्वदा भविष्यति न तु उपमादयोऽलङ्काराः । अत एवोच्यते - यदि तु चेतनानां वाक्यार्थीभावः रसादेरलङ्कारस्य विषयः तर्हि उपमादयोऽलङ्काराः निर्विषयाः स्युः इति ।

२.११ अभ्यासप्रश्नाः

१. असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेः स्वरूपं भेदश्च उक्त्वा रसवदलङ्कारात् तस्य भेदं निरूपयतु ।
२. चेतनानां वाक्यार्थीभावो रसादेरलङ्कारस्य विषय इति प्राचीनानां मतं निरस्य ध्वनिकारसम्मतं रसवदलङ्कारस्वरूपं लिखतु ।
३. चेतनानां वाक्यार्थीभावः रसादेरलङ्कारस्य विषय उच्यते चेत् रसनिधानभूतस्य महतः काव्यप्रबन्धस्य नीरसत्वं कथं स्यादिति सोदाहरणं समर्थयतु ।

—♦—

पाठसंरचना

- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ उद्देश्यम्
- ३.३ गुणा अलङ्काराद् भिन्नाः
 - ३.३.१ माधुर्यगुणस्याधारः
 - ३.३.२ विप्रलम्भशृङ्गारकरुणयोः माधुर्यमेव प्रकर्षवत्
- मूलपाठः
- ३.४ ओजःप्रसादगुणयोराधारस्तल्लक्षणं च
 - ३.४.१ ओजोगुणस्य दीर्घसमासरचनायामुदाहरणम्
 - ३.४.२ ओजोगुणस्यासमस्तरचनागतमुदाहरणम्
 - ३.४.३ प्रसादस्य लक्षणं तस्याधारकथनञ्च
- मूलपाठः
- बोधप्रश्नः
- ३.५ श्रुतिदुष्टाद्यनित्यदोषाणां शृङ्गारे हेयत्वप्रतिपादनम्
 - ३.५.१ अनित्यदोषाणां शृङ्गारादिव्यतिरिक्ते रसे अदोषता
 - ३.५.२ अनित्यदोषाणां ध्वन्यात्मनि शृङ्गारे हेयत्वकथनम्
- मूलपाठः
- बोधप्रश्नः
- ३.६ सारांशः
- ३.७ शब्दावली
- ३.८ सन्दर्भग्रन्थाः
- ३.९ सहायकग्रन्थः
- ३.१० बोधप्रश्नोत्तराणि
- ३.११ अभ्यासप्रश्नाः

३.१ प्रस्तावना

पाठे ऽस्मिन् भवतः स्वागतम् । पूर्वस्मिन् पाठे ध्वनेः भेदनिरूपणप्रसङ्गे असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेः स्वरूपं भवान् अपठत् । रसभावतदाभासभावशान्त्यादिः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य विषयः अस्ति । अयमेव रसादिः इति सङ्ग्रहेणोच्यते । यस्मिन् काव्ये रसादिः अङ्गित्वेन अवभासमानः अस्ति तद् ध्वनिकाव्यम् । अस्मिन्नेव प्रसङ्गे रसादेः अलङ्कारत्वमपि निरूपितम् । यत्र रसादेरन्यः कश्चन वाक्यार्थः प्रधानभूतः भवति रसादिश्चाङ्गभूतः तत्र रसादिरलङ्कारः । काव्यात्मभूतः अर्थः अलङ्कार्यः, तस्योपस्कारकाश्च अर्थाः अलङ्काराः कथ्यन्ते । साहित्यशास्त्रे आनन्दवर्धनेन इदम्प्रथमतया रसानाम् उपमादीनां गुणानां च समुचितं स्थानं निर्धारितम् । काव्यस्यात्मभूतः रसादिः ध्वनिरुच्यते । अयमेव अलङ्कार्यः । प्रधानस्य वाक्यार्थस्य उपस्कारकाः सर्वेऽपि अर्थाः अलङ्काराः । तेषां शोभाधायकत्वं प्रसिद्धम् । आत्मभूतस्य रसस्य धर्मा गुणाः । ते च शरीरवर्तिनोऽपि परम्परया रसधर्माः । एवं काव्यशास्त्रे प्रतीयमानस्यार्थस्य प्राधान्यस्वीकारेण तदितरेषामर्थानां तत्पोषकत्वेन च स्थितिः आनन्दवर्धनेन समाविष्कृता । अतः सर्वादृतोऽयं सिद्धान्तः अद्यापि अलङ्कारशास्त्रसिद्धान्ते मध्यमणिन्यायेन विराजते ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेः स्वरूपं निरूप्य अलङ्कारेभ्यो तस्य वैलक्षण्यं साधयितुं आनन्दवर्धनाचार्यः ध्वनेः उपमादीनां रसवदलङ्कारस्य च विषयविभागं करोति । एतच्च भवता

पूर्वस्मिन् पाठे पठितम्। अस्मिन्नेव क्रमे अलङ्काराणां गुणानां च स्वरूपं विषयविभागश्च पाठेऽस्मिन् प्रतिपाद्यते। गुणानां लक्षणं भेदाः विषयश्च तथैव अलङ्काराणां स्वरूपं भेदाः विषयश्च विस्तरेण ध्वन्यालोके निरूपिताः सन्ति। अस्मिन् पाठे गुणानां स्वरूपं भेदाश्च विस्तरेण भवान् पठिष्यति।

३.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्-

- गुणानां स्वरूपं ज्ञास्यति।
- अलङ्काराणां स्वरूपं ज्ञास्यति।
- गुणेभ्यो अलङ्काराः कथं भिन्ना इति ज्ञास्यति।
- माधुर्योऽजः प्रसादानां गुणानां स्वरूपं सोदाहरणं ज्ञास्यति।
- श्रुतिदुष्टादयो दोषाः शृङ्गारादौ रसे कथं हेया इति ज्ञास्यति।
- अनित्यदोषाः के इति ज्ञास्यति।
- अनित्यदोषाणां कस्मिन् रसे अदोषत्वम् इति ज्ञास्यति।
- अनित्यदोषाणां कस्मिन् रसे हेयत्वमिति ज्ञास्यति।

३.३ गुणा अलङ्काराद् भिन्नाः

शब्दार्थौ शरीरं काव्यस्य। गुणाः शौर्यादिवत्। अलङ्काराः कटकादिवत् इति भवता पूर्वं पठितमस्ति खलु। काव्यशास्त्रे आनन्दवर्धनात् पूर्वं गुणालङ्कारादीनां काव्याङ्गानां समुचितं स्थानं न निर्धारितमासीत्। काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिनामके ग्रन्थे वामनाचार्यः प्रथमतया गुणालङ्कारयोः भेदमवदत्। अयञ्च वामनाचार्यः ध्वनिकारात् पूर्वं आसीत्। काव्यशोभायाः कर्तारो धर्माः गुणाः। तदतिशयहेतवस्तु अलङ्काराः इति वामनः तयोः भेदम् अवदत्। गुणाः अलङ्काराः च शब्दार्थधर्माः सन्ति। परम् अलङ्काराः साक्षात् शब्दार्थधर्माः सन्ति। गुणाश्च आत्मधर्माः अपि उपचारेण शब्दार्थधर्माः स्वीकृताः। ध्वन्यालोके गुणानाम् अलङ्काराणां च स्वरूपम् अत्यन्तं स्पष्टतया प्रतिपादयति। तयोः स्वरूपकथनेनैव उभयोः भेदमपि अवगच्छति।

पूर्वस्मिन् पाठे अलङ्कारः अलङ्कार्यात् भिन्नः इति भवान् अपठत्। तद्वदेव गुणः अपि गुणिनः भिन्नः इत्यस्मिन् पाठे प्रतिपादयति। गुणालङ्कारयोः स्वरूपं ध्वन्यालोके अनया कारिकया निरूपितं वर्तते। तद्यथा-

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः।

अङ्गाश्रितास्त्वलङ्काराः मन्तव्याः कटकादिवत्॥ इति।

अलङ्कार्यस्याभावे अलङ्काराणां स्थितिः नास्ति। एवमेव गुणिनः अभावे गुणानामपि स्थितिर्नास्ति इति आनन्दवर्धनस्य सिद्धान्तः अस्यां कारिकायां प्रस्फुटीभवति।

येऽङ्गिनं तमर्थम् अवलम्बन्ते ते गुणाः स्मृताः, अङ्गाश्रिताः तु कटकादिवत् अलङ्काराः मन्तव्याः इत्यन्वयः।

ये अङ्गिनम्=प्रधानवाक्यार्थत्वेन अङ्गिभूतम्, तमर्थम्=रसभावादिरूपं प्रतीयमानमर्थम्, अवलम्बन्ते=आश्रित्य अवतिष्ठन्ते, ते गुणाः स्मृताः। अङ्गाश्रिताः=अङ्गानि वाच्यवाचकरूपाणि

आश्रिताः, आश्रित्य वर्तमानाः, कटकादिवत् शरीरमाश्रित्य कटकादय इव, विद्यमानं तमेवार्थं परम्परया उपकुर्वाणास्तु, अलङ्काराः मन्तव्याः=अलङ्कारपदव्यदेश्याः भवन्तीत्यर्थः। एतदेव उच्यते- ये तमर्थं रसादिलक्षणमङ्गिनं तमवलम्बन्ते ते गुणाः शौर्यादिवत्। वाच्यवाचक-लक्षणान्यङ्गानि। ये पुनः तदाश्रितास्तेऽलङ्काराः मन्तव्याः कटकादिवत् इति वृत्तिभागेन।

ये तमर्थम्=प्रतीयमानमर्थम्, रसादिलक्षणं=रसभावादिरूपम्। अङ्गिनं सन्तम्=अङ्गित्वेनावस्थितम्, अवलम्बन्ते=आश्रयन्ते, ते गुणाः=माधुर्यादयः, शौर्यादिवद्=शौर्यादय इव समवायसम्बन्धेन। वाच्यवाचकलक्षणानि=वाच्यः अर्थः, वाचकशब्दः तद्रूपाणि चाङ्गानि इत्युच्यन्ते। ये पुनः=ये तु तदाश्रिताः=तान्यङ्गानि आश्रित्य वर्तन्ते। ते कटकादिवत्=शरीरं कटकादय इव, अलङ्कारा मन्तव्याः=अलङ्कारा इति ज्ञेया। अत्र संयोगसंबन्धेन अलङ्काराणां स्थितिः।

अत्र असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य रसभावादेः वर्णनं प्रस्तुतम् इति भवान् पूर्वस्मिन् पाठे ज्ञातवान्। पुनरिदानीं माधुर्यादीनां गुणानां निरूपणं कथं सङ्गच्छते इति शङ्का जायते एव। अस्याः शङ्कायाः इदं समाधानम्। प्राचीनाः काव्यशोभाकरत्वम् अलङ्कारसामान्यलक्षणं मन्यन्ते स्म। ततश्च गुणैः अलङ्कारैः रसादिभिश्च काव्यमेवालङ्क्रियते इति रसादीनामपि अलङ्कारत्वं स्वीकृतम्। ध्वन्यभाववादिनां मतेऽपि एतत् स्पष्टमासीत्। तेषां तु (१) ध्वनिः गुणालङ्कारेभ्यो न व्यतिरिक्तः (२) व्यतिरिक्तत्वेऽपि न शोभाधायकः काव्यस्य (३) शोभाधायकत्वेऽपि न सर्वेषामादरास्पदम्, इत्येव सिद्धान्तः आसीत्। ध्वनिकारस्तु सिद्धान्तममुं निरस्य ध्वनेरुपमादीनां रसवदलङ्कारस्य च विभक्तविषयतां स्पष्टं प्रतिपादितवान्।

रसभावादीनां च प्रधानवाक्यार्थत्वम् अलङ्कार्यत्वं च ध्वनिकारेण व्यवस्थापितम्। तथा रसाद्यनुगुणपदसङ्घटनाधर्मत्वेन काव्याश्रितैः माधुर्यादिभिरेव काव्यशोभाधाने तदभिन्नत्वमेव रसादीनां न तु पृथग्भाव इति शङ्का स्यात्। परन्तु एषा न समीचीना। यतो हि मुख्यवाक्यार्थीभूतरसभावादेः माधुर्योऽजःप्रसादादिधर्मकत्वात् रसभावादेः धर्मित्वं माधुर्यादीनाञ्च तद्धर्मत्वमिति अनयोः भेदः अस्त्येव। अपि च ध्वनिकारः प्रारम्भे वाच्यं प्रतीयमानमिति द्विविधमर्थं स्वीकरोति। तत्र वाच्यः प्रसिद्धः अस्ति इति कारणेन तं परित्यज्य प्रतीयमानमर्थं निरूपयति ध्वन्यालोके। अङ्गनासु लावण्यस्येव महाकविवणीषु प्रतीयमानस्य माधुर्यादेः स्वरूपनिरूपणम् अनेन क्रियते। तदनन्तरं तद्धर्मिणः रसादयः निरूपिताः भवन्तीत्येव अस्य ग्रन्थस्य साङ्गत्यम्। रसादिः धर्मी गुणाश्च धर्माः इति अनयोः भेदोऽपि स्पष्टः।

३.३.१ माधुर्यगुणस्याधारः

गुणाः त्रयः प्रसिद्धाः। माधुर्यम्, ओजः, प्रसादश्च। इमे च रसधर्माः। एतेषु कतमः कस्मिन् रसे प्राधान्येन तिष्ठति इत्यपि ध्वनिकारेण निरूपितं वर्तते। तत्रादौ माधुर्यं निरूपयति-

शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः।

तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति ॥ इति

मधुरः शृङ्गार एव परः प्रह्लादनो रसः (भवति)। तन्मयं काव्यम् आश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति। इत्यन्वयः।

मधुरः=माधुर्यगुणविशिष्टः, शृङ्गार एव परः प्रह्लादनः=इतरातिशाय्याह्लाद-जनकः रसो भवतीत्यर्थः। तन्मयम्=शृङ्गारमयम्, काव्यम्=आह्लादजनकार्थप्रतिपादकः शब्दसन्दर्भः काव्यम्, आश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति=प्रतिष्ठितं वर्तते। यत्र शृङ्गारः व्यङ्ग्यः प्राधान्येन, तद्व्यञ्जकं शब्दसन्दर्भमाश्रित्य माधुर्यं तिष्ठति इत्यर्थः। आह्लादजनकत्वरूपं यन्माधुर्यं

स रसधर्मः। शौर्यादिः यथा आत्मनो धर्मः भवति तथायमपीति। तेन च मधुरो रसः इत्येव मुख्यः प्रयोगः। मधुरा रचना, मधुरो वर्णः इत्यादिः गौणः प्रयोगः। वर्णरचनादिगतं माधुर्यं तत्तद्रसानुगुण्येन आह्लादप्रयोजकम्। शरीरगतम् आकारसौष्टवादिकं यथा परम्परया आत्मनो धर्मः तथैव रचनावर्णादिगतं माधुर्यमपीत्यर्थः।

एतमेवार्थं वृत्तिभागेन प्रकाशयति-शृङ्गार एव रसान्तरापेक्षया मधुरः, परप्रह्लादहेतुत्वात् तत्प्रकाशनपरशब्दार्थतया काव्यस्य स माधुर्यलक्षणो गुणः। श्रव्यत्वं पुनरोजसोऽपि साधारणमिति ॥ इति।

शृङ्गार एव सहृदयास्वादविषयीभूता रतिः शृङ्गारात्मिका। सैव रसान्तरापेक्षया=अन्यान् रसान् अपेक्ष्य, मधुरः=माधुर्यगुणविशिष्टः, प्रह्लादहेतुत्वात्=प्रकृष्टाह्लादजनकत्वात्, काव्यस्य=कविकर्मणः, तत्प्रकाशनपरशब्दार्थतया=तस्य आह्लादस्य, प्रकाशनपरेण=व्यञ्जनतात्पर्येण प्रयुक्तोः यः शब्दः, तद्वत्तया, तत्प्रतिपाद्यार्थवत्तया च, स माधुर्यलक्षणो गुणः, काव्यरूपं शरीरमाश्रित्य वर्तते इत्यर्थः। श्रवणसुभगत्वमेव माधुर्यं भवतु इति आशङ्कं मनसिकृत्य कथयति- श्रव्यत्वं पुनरोजसोऽपि साधारणमिति। श्रव्यत्वम्=श्रवणमनोहारित्वम्, ओजसोऽपि=ओजोगुणस्यापि साधारणं भवति। यदि श्रव्यत्वं माधुर्यमुच्यते तर्हि ओजोगुणेऽपि श्रव्यत्वम् अस्तीति तद् माधुर्यस्य लक्षणं न भवितुमर्हति।

अत्र शृङ्गारः मधुरः इत्यत्र हेतुरस्ति परःप्रह्लादन इति। लोचनकारः एतमेवार्थं व्याख्याति। रतौ हि समस्तदेवतिर्यङ्मनरादिजातिषु अविच्छिन्नैव वासनाऽऽस्ते, इति न कश्चित्त्र तादृग्यो न हृदयसंवादमयः, यतेरपि हि तच्चमत्कारोऽस्त्येव। अत एव मधुर इत्युक्तं मधुरो हि शर्करादिरसो विवेकिनो अविवेकिनो वा स्वस्थस्य आतुरस्य वा झटिति रसनानिपतितः तावद् अभिलषणीय एव भवति इति। एवं माधुर्यगुणस्याधारः शृङ्गारः इति समर्थितः।

३.३.२ विप्रलम्भशृङ्गारकरुणयोः माधुर्यमेव प्रकर्षवत्

पूर्वस्यां कारिकायां शृङ्गार एव मधुरः इति एवकारेण न तु अन्येषु रसेषु माधुर्यम् अस्तीति भ्रमः जायते। अत्र कारिकायाम् एवकारेण न तु रसान्तरं व्यवच्छिद्यते। अपि तु माधुर्यं नाम गुणो न तु शब्दार्थयोः तिष्ठति केवलं रसे एव तिष्ठति इति शब्दार्थयोः गुणावस्थितिरेव व्यवच्छिद्यते। लोचनकारेण तु एतत्स्पष्टतया कथितमस्ति। तद्यथा-ननु करुणेऽपि यदि मधुरिमास्ति, तर्हि पूर्वकारिकायां शृङ्गार एवेत्येवकारः किमर्थः। उच्यते- नानेन रसान्तरं व्यवच्छिद्यते, अपि त्वात्मभूतस्य रसस्यैव परमार्थतो गुणा माधुर्यादयः, उपचारेण तु शब्दार्थयोरित्येवकारेण द्योत्यते-इति।

अयं माधुर्याख्यो गुणः न केवलं शृङ्गारस्यैव धर्मः, करुणरसस्यापि भवति। एतेषु क्रमेण माधुर्यस्य आधिक्यं वर्तते इत्युच्यते अनया कारिकया-

शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत्।

माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मनः ॥ इति

सम्भोगशृङ्गारात् मधुरतरो विप्रलम्भः, ततोऽपि मधुरतमः करुणः इति कारिकयानया उच्यते।

यतः विप्रलम्भाख्ये शृङ्गारे करुणे च मनः अधिकम् आर्द्रतां याति। (ततः) तत्र माधुर्यं प्रकर्षवत् इत्यन्वयः।

यतो=यस्मात्, विप्रलम्भाख्ये शृङ्गारे=विप्रलम्भशृङ्गारे, करुणे च=करुणरसे च, मनः=चित्तम्, अधिकम्=अधिकतया, आर्द्रताम्=आर्द्राभावं द्रवीभावं वा याति=प्राप्नोति।

अतिशयितां चित्तवृत्तिं द्रुत्यात्मिकां जनयतीति भावः । ततः तत्र=विप्रलम्भशृङ्गारे करुणे च माधुर्यं प्रकर्षवत्=प्रकृष्टमित्यर्थः ।

रसधर्मा गुणाः ।

करुणे च इति चकारेण क्रममाह । सम्भोगशृङ्गारे विप्रलम्भशृङ्गारे करुणे च क्रमेण माधुर्यं प्रकर्षवदित्यर्थः । प्रकर्षवदित्यस्य उत्तरोत्तरं तरतमभावेन प्रकर्षं गच्छति माधुर्यमिति । आर्द्रतां यातीत्यस्य सहृदयस्य चेतः स्वाभाविकं काठिन्यं, क्रोधादिदीप्तरूपत्वं, विस्मयहासादिरागित्वं च त्यजति । तेन च मनः आर्द्रं भवतीत्यर्थः ।

प्राचीनैः आचार्यैः दश शब्दगुणाः, दश अर्थगुणाश्च स्वीकृताः । परं नव्यैः माधुर्योऽजप्रसादाः त्रय एव गुणाः स्वीकृताः । माधुर्यगुणविशिष्टाः सम्भोगशृङ्गारकरुणा रसाः । तेषां च रसानां चर्वणया द्रुताख्या चित्तवृत्तिरुपजायते । ओजोगुणविशिष्टाः वीरबीभत्सभयानक-रौद्राः रसाः । तेषां च चर्वणया दीप्त्याख्या चित्तवृत्तिः उपजायते । प्रसादगुणविशिष्टाः समस्ताः रसाः । तेषां च चर्वणया विकासाख्या चित्तवृत्तिरुपजायते इति नवीनानां सिद्धान्तेन त्रय एव गुणाः ।

अस्याः कारिकायाः अर्थं निरूपयति-विप्रलम्भशृङ्गारकरुणयोस्तु माधुर्यमेव प्रकर्षवत् । सहृदयहृदयावर्जनातिशयनिमित्तत्वादिति ॥ इति ।

तु=किन्तु, विप्रलम्भशृङ्गारकरुणयोः=विप्रलम्भशृङ्गारे करुणे च, माधुर्यमेव=आह्लादजनकत्वरूपं माधुर्यगुणवत्त्वमेव, प्रकर्षवत्=प्रकृष्टम् । अत्र कारणमाह-सहृदयहृदयावर्जनातिशयनिमित्तत्वादिति । सहृदयानां हृदयस्य=चित्तस्य आवर्जने योऽतिशयः तस्य निमित्तत्वात्=कारणभूतत्वात् । इति माधुर्याख्यः गुणः निरूपितः ।

मूलपाठः

तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः ।

अङ्गाश्रितास्त्वलङ्काराः मन्तव्याः कटकादिवत् ॥

ये तमर्थं रसादिलक्षणमङ्गिनं सन्तमवलम्बन्ते ते गुणाः शौर्यादिवत् । वाच्यवाचकलक्षणान्यङ्गानि ते ये पुनस्तदाश्रितास्तेऽलङ्कारा मन्तव्याः कटकादिवत् ।

तथा च -

शृङ्गार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः ।

तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति ॥

शृङ्गार एव रसान्तरापेक्षया मधुरः प्रह्लादहेतुत्वात् । तत्प्रकाशनपर-शब्दार्थतया काव्यस्य स माधुर्यलक्षणो गुणः । श्रव्यत्वं पुनरोजसोऽपि साधारणमिति ।

शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत् ।

माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मनः ॥

विप्रलम्भशृङ्गारकरुणयोस्तु माधुर्यमेव प्रकर्षवत् । सहृदयहृदयावर्जनातिशय-निमित्तत्वादिति ॥

बोधप्रश्नाः

१. गुणालङ्कारयोः कः भेदः ?

२. माधुर्यं किम् आश्रित्य प्रतितिष्ठति ?

३. लोचनकाराभिप्रायेण शृङ्गार एव मधुरः इत्यत्र एवकारः किमर्थः ?
४. माधुर्यस्य उत्तरोत्तरं प्रकर्षः कुत्र क्रमेण कथिता ?

३.४ ओजःप्रसादगुणयोराधारस्तल्लक्षणं च

माधुर्याख्यो गुणः शृङ्गारकरुणावाश्रित्य तिष्ठति इति भवान् अपठत् । एवमेव ओजोगुणस्य प्रसादगुणस्य आश्रयभूताः रसाः के इति इदानीं भवान् पठिष्यति । अनयोः द्वयोरपि गुणयोः स्वरूपमपि अस्मिन्नेव भागे निरूपयिष्यते । तत्रादौ ओजोगुणं लक्षयति-

रौद्रादयो रसा दीप्त्या लक्ष्यन्ते काव्यवर्तिनः ।

तद्व्यक्तिहेतू शब्दार्थावाश्रित्यौजो व्यवस्थितम् ॥ इति ।

काव्यवर्तिनः रौद्रादयो रसाः दीप्त्या लक्ष्यन्ते । तद्व्यक्तिहेतू शब्दार्थौ आश्रित्य ओजः व्यवस्थितम् इत्यन्वयः ।

काव्यवर्तिनः=काव्ये वर्तमानाः, रौद्रादयो=अत्र आदिशब्दः प्रकारवचनः । तेन च रौद्रप्रकाराः इत्यर्थः । वीरबीभत्सरौद्राः इति । रसाः दीप्त्या=दीप्तिमत्त्वेन, लक्ष्यन्ते=लक्ष्याः भवन्ति । चित्तस्य विस्ताररूपा दीप्तिः वीराद् बीभत्से, ततोऽपि रौद्रे च क्रमेण सातिशया वर्तते । ततः तस्याः कारणमोजः क्रमेणोत्कर्षवत् भवति । स्निग्धस्य सहृदयचित्तस्य, द्वेष्यविषयसम्पर्केण दीप्तिमत्त्वमुष्णता जायते । तत्रापि वीरस्य द्वेष्यनिग्रहे जिगीषामात्रम् । बीभत्से तु जुगुप्सितविषये अत्यन्तं त्यागेच्छा । रौद्रे तु अपकारिणो बधावधिकः प्रयासः इति क्रमेण दीप्त्याधिक्यम् । तद्व्यक्तिहेतू=तस्याः आत्मविस्तृतिरूपायाः दीप्तेः याः व्यक्तिः अभिव्यक्तिः तस्याः हेतू शब्दार्थौ=शब्दमर्थं च आश्रित्य=अधिष्ठाय, ओजः=दीप्तिजनकत्वरूपो गुणः व्यवस्थितः । अत्रापि ओजस्वी रसः इति मुख्यः प्रयोगः, ओजस्वी बन्धः इति गौणः प्रयोगः ।

एतामेव कारिकां वृत्तिभागेन विवृणोति-रौद्रादयो हि रसाः परां दीप्तिमुज्ज्वलतां जनयन्तीति लक्षणया ते एव दीप्तिरित्युच्यते । तत्प्रकाशनपरः शब्दो दीर्घसमासरचनालङ्कृतं वाक्यम् । इति ।

रौद्रादयो हि रसाः=वीरबीभत्सरौद्रा रसा उत्साहजुगुप्साक्रोधस्थायिकाः, पराम्=उत्कृष्टाम्, दीप्तिम्=दीप्तिताम् उज्ज्वलताम्=ज्वलनान्वयकताम्, जनयन्ति=अभिव्यक्तिहेतवो भवन्तीति, लक्षणया=उपचारेण । ते एव=रौद्रादय एव, दीप्तिरित्युच्यन्ते=दीप्तिपदव्यवहारविषया भवन्ति । तत्प्रकाशनपरः=रौद्रादिरसप्रकाशनतात्पर्येण प्रयुक्तः, शब्दः=शब्दसन्दर्भः, दीर्घसमासेन उद्धतरचनया च अलङ्कृतम्=विभूषितम्, वाक्यं च दीप्तिरित्युच्यते इत्यर्थः । अयं च ओजोगुणः दीर्घसमासालङ्कृतः समासरहितरचनालङ्कृतश्च उपलभ्यते ।

३.४.१ ओजोगुणस्य दीर्घसमासरचनायामुदाहरणम्

दीर्घसमासया रचनयालङ्कृतं वाक्यं तदोजोगुणं व्यनक्ति ।

तस्योदाहरणं यथा -

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धधनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥

इति श्लोकः ।

वेणीसंहारे भीमसेनः द्रौपदीं ब्रूते । हे देवि ! भीमः तव कचान् उत्तंसयिष्यति इति । कीदृशः भीमः इत्युच्यते-चञ्चद्भुजभ्रमितेत्यादिना । चञ्चता भुजेन=बाहुना, भ्रमिताया

चण्डायाः=उग्राया गदायाः अभिघातेन=ताडनेन, सञ्चूर्णितम् ऊर्वोः युगलं यस्य तादृशस्य सुयोधनस्य, स्त्यानेन=स्निग्धेन, अवबद्धेन=लग्नेन, घनेन=निबिडेन च, शोणितेन=रुधरेण, शोणो=अरुणः, पाणिर्यस्य तादृशो भीमः, हे देवि, तव कचान्=संयतान् केशान्, उत्तंसयिष्यति=शिरसो भूषणं करिष्यति। अत्र दुर्योधनः आलम्बनम्, भीमसेनगतः क्रोधाख्यः स्थायीभावः रौद्ररसव्यपदेशहेतुः। अत्र शब्दस्य प्राधान्येन क्रोधरसव्यञ्जकत्वम्। अतः तदनुकूलो दीर्घसमासः। रचना च दीप्तिमती। दीर्घसमासाश्रिता रचनैव ओजोगुणे सर्वत्रापेक्षिता इति नास्ति। अर्थोऽपि ओजोगुणं व्यनक्ति। तदेवोच्यते- तत्प्रकाशनपरश्चार्थोऽनपेक्षितदीर्घसमासरचनः प्रसन्नवाचकाभिधेयः। इति।

तत्प्रकाशनपरश्चार्थः=शब्दप्रतिपाद्योऽर्थः चेत् प्राधान्येन दीप्तिप्रकाशनपरः तदा, अनपेक्षितदीर्घसमासरचनः=अनपेक्षिते अपेक्षाशून्ये, समासो रचना च समासरचने, येन तथाभूतः, प्रसन्नवाचकाभिधेयः=प्रसन्नेन प्रसादगुणयुक्तेन वाचकेन, अर्थप्रतिपादकेन शब्देन, अभिधेयः=अभिधया प्रतिपाद्यः इत्यर्थः।

एवं शब्दस्य रौद्राभिव्यञ्जकत्वे दीर्घसमासः, ओजस्वी बन्धश्चापेक्ष्यते। अर्थस्य तद्व्यञ्जकत्वे तु उभयमिदं नापेक्ष्यते इत्यर्थः।

३.४.२ ओजोगुणस्यासमस्तरचनागतमुदाहरणम्

अर्थस्य रौद्राभिव्यञ्जकत्वे दीर्घसमासो नापेक्ष्यते इत्युक्तम्। इदानीं तस्योदाहरणं प्रदर्शयति-

योः यः शस्त्रं विभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्॥

वेणीसंहारे क्रुद्धस्य अश्वत्थाम्नः वचनमिदम्।

पाण्डवीनां चमूनां स्वभुजगुरुमदः यो यः शस्त्रं विभर्ति। पाञ्चालगोत्रे शिशुः अधिकवया गर्भशय्यां गतो वा यो यः तत्कर्मसाक्षी, यश्च यश्च रणे मयि चरति प्रतीपः तस्य तस्य स्वयं जगताम् अन्तकस्यापि क्रोधान्धः अहम् अन्तकः (भवामि) इत्यन्वयः।

पाण्डवीनाम्=पाण्डवसम्बन्धिनीनाम्, चमूनाम्=सेनानाम् मध्ये, स्वभुजगुरुमदः=स्वस्य आत्मनः, भुजयोः बाह्वोः, गुरुः महान्, मदो गर्वो, यस्य तादृशः यो यः=यः कोऽपि, शस्त्रम्=आयुधम्, विभर्ति=धारयति। पाञ्चालगोत्रे=पाञ्चालराजस्य द्रुपदस्य वंशे, शिशुः=बालकः, अधिकवयाः=वृद्धः, गर्भशय्यां गतो वा=गर्भस्थो वा, यो यः=यः कोऽपि, तत्कर्मसाक्षी=तस्य कर्मणः साक्षी, मम पितुः द्रोणस्य पराभवरूपस्य क्रूरस्य तस्य कर्मणः साक्षीति, साक्षी=द्रष्टा च यो यः, यश्च यश्च=यः कोऽपि, रणे=सङ्ग्रामे, युद्धे, मयि चरति=यदा अहं जागरूकः सन् युद्धाय निर्गच्छामि तदा, तस्य तस्य पुरुषस्य, सर्वस्य स्वयं जगताम्=लोकानाम्, अन्तकस्यापि=संहर्तुः कालस्यापि, क्रोधान्धः=क्रोधेन अन्धः, अहम् अन्तकः=कालः भवामि इत्यर्थः। अत्र दीर्घसमासस्य दीर्घरचनायाश्चाभावेऽपि प्राधान्येनार्थस्य रसप्रकाशनपरता युक्ता भवति। अपि चात्र पृथग्भूतैरेव क्रमात् विमृश्यमानैः अर्थैः पदात् पदं क्रोधः परां धारामाश्रितः इति असमस्तैव दीप्तिनिबन्धनम्।

३.४.३ प्रसादस्य लक्षणं तस्याधारकथनञ्च

मधुर्योजसोः गुणयोः स्वरूपमुदाहरणञ्च भवता अवगतम्।

प्रसादगुणस्य लक्षणमिदानीमुच्यते । तद्यथा-

समर्पकत्वं काव्यस्य यत्तु सर्वरसान् प्रति ।

स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ॥ इति ।

काव्यस्य सर्वरसान् प्रति तु यत् समर्पकत्वं सर्वसाधारणक्रियः सः प्रसादो गुणो ज्ञेयः इत्यन्वयः ।

काव्यस्य कविकर्मणः, सर्वरसान्=सर्वान् शृङ्गारादीन् माधुर्येणौजस्वित्वेन च विदितान्, इतरानपि च रसान् प्रति, यत् समर्पकत्वम्=सहृदयहृदयसंवादकारित्वम्, सः सर्वसाधारणक्रियः=सर्वेषां रसानाम् अनुकूला क्रिया स्थितिर्यस्य तादृशः, प्रसादः प्रसादाख्यो गुणः इति ज्ञेयः अवगन्तव्यः इत्यर्थः ।

कारिकायाः अर्थं वृत्तिभागे एवं वदति - प्रसादस्तु स्वच्छता शब्दार्थयोः । स च सर्वरससाधारणो गुणः सर्वरचनासाधारणश्च व्यङ्ग्यार्थापेक्षयैव मुख्यतया व्यवस्थितो मन्तव्यः । इति ।

प्रसादस्तु=प्रसादाख्यो गुणस्तु, शब्दार्थयोः=शब्दस्य अर्थस्य च, स्वच्छता=नैर्मल्यम् । स च=प्रसादाख्यो गुणश्च, सर्वरससाधारणः=सर्वरसाभिव्यञ्जनानुकूलः, सर्वरचनासाधारणश्च=रौद्रादिरसाभिव्यञ्जिकासु रचनासु अपि शुष्केन्धनम् अग्निरिव, निर्मलं वस्त्रादिकं जलमिव च सहृदयहृदये झटिति अर्थप्रतीतिं जनयति । तथा च साधारण्येन स्थिताः, मुख्यतया=प्राधान्येन, व्यङ्ग्यार्थापेक्षयैव=व्यङ्ग्यार्थानुकूलतयैव, व्यवस्थितः=सम्यगवस्थितः, मन्तव्यः=ज्ञातव्यः इत्यर्थः ।

माधुर्यगुणः शृङ्गारकरुणयोः रसयोः तिष्ठति । ओजोगुणश्च वीररौद्रजुगुप्साभयानकेषु तिष्ठति । प्रसादगुणः सर्वेषु रसेषु तिष्ठति इति प्रसादस्याधारोऽपि कथितः । अतिप्रसिद्धत्वात् प्रसादगुणस्योदाहरणं ध्वन्यालोके न प्रदर्शितमस्ति ।

मूलपाठः

रौद्रादयो रसा दीप्त्या लक्ष्यन्ते काव्यवर्तिनः ।

तद्व्यक्तिहेतू शब्दार्थावाश्रित्यौजो व्यवस्थितम् ॥

रौद्रादयो हि रसाः परां दीप्तिमुज्ज्वलतां जनयन्तीति लक्षणाया त एव दीप्तिरित्युच्यन्ते । तत्प्रकाशनपरः शब्दो दीर्घसमासरचनालङ्कृतं वाक्यम् ।

यथा-

चञ्चद्भुजध्रुमितचण्डगदाभिघातसञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसधिव्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥

तत्प्रकाशनपरश्चाथोऽनपेक्षितदीर्घसमासरचनः प्रसन्नवाचकाभिधेयः ।

यथा-

योः यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां

यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः

क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोहम् ॥

समर्पकत्वं काव्यस्य यत्तु सर्वरसान् प्रति।

स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः ॥

प्रसादस्तु स्वच्छता शब्दार्थयोः। स च सर्वरससाधारणो गुणः सर्वरचना-
साधारणश्च व्यङ्ग्यार्थापेक्षयैव मुख्यतया व्यवस्थितो मन्तव्यः।

बोधप्रश्नाः

५. ओजोगुणस्य लक्षणं किम् ?
६. ओजोगुणः केन अभिव्यज्यते ?
७. प्रसादगुणस्य लक्षणं किम् ?
८. प्रसादगुणस्याधारः कः ?

३.५ श्रुतिदुष्टानित्यदोषाणां शृङ्गारे हेयत्वप्रतिपादनम्

माधुर्यादयः गुणाः प्रदर्शिताः। ते च गुणाः केषां गुणानाम् आश्रयाः भवन्तीत्यपि भवता अवगतम्। अलङ्काराणां स्वरूपमपि प्रतिपादितमेव। एतेषां सर्वेषामपि विवक्षितरसपोषकत्वमेव सामान्यं प्रयोजनम्। न केवलं गुणालङ्कारयोः आधानेन विवक्षितस्य रसस्य अतिशयिता अभिव्यक्तिः अपि तु दोषाणां हानादपि। काव्ये दोषाः किं रूपाः इत्यपि ध्वनिकारः विवेचयति। दोषाणां हेयता ध्वन्यात्मभूते शृङ्गाररसे एव भवति न तु ध्वनेरनात्मभूते। श्रुतिदुष्टादयः ये दोषाः काव्ये प्रसिद्धाः सन्ति ते सर्वत्र काव्येषु दोषाः भवन्त्येवेति नियमः नास्ति। शृङ्गारादिषु रसेषु यद्यपि एते दोषाः तथापि अन्यत्र तादवैतेषां दोषत्वं नानुभूयते। अत एव एते दोषाः अनित्याः कथ्यन्ते। अङ्गिनं रसम् अपेक्षयैव श्रुतिदुष्टादीनां दोषत्वं चिन्तनीयम् इति ध्वनिकारस्य अपूर्वः सिद्धान्तः। ध्वनिकारपक्षे एव गुणालङ्कारव्यवहारो विभागेनोपपाद्यते इति पूर्वमेव प्रकाशितं खलु। इदानीं नित्यानित्यदोषविभागोऽपि एतत्पक्षे एव सङ्गच्छते इति प्रदर्शयति। यथा -

श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः ॥ इति।

श्रुतिदुष्टाः अर्थदुष्टाः च वाक्यार्थबलादश्रुतिप्रतिपत्तिकारिणः भवन्ति। यथा “छिद्रान्वेषी महास्तम्भो घातायैवोपसर्पति।” इति। कल्पनादुष्टास्तु द्वयोः पदयोः कल्पनया। यथा ‘कुरु रुचिम्’, इत्यस्य क्रमव्यत्यासे। श्रुतिकष्टस्तु ‘अधाक्षीत्’ ‘अक्षोत्सीत्’ ‘तृणेढि’ इत्यादि। ध्वन्यात्मनि एव शृङ्गारे इत्यत्र शृङ्गार इति उपलक्षणम्। वीरशान्ताद्भुतादावपि एतेषां दोषाणां वर्जनात्। शृङ्गारादौ रसे एतेषां वर्जनेन, वीरसहास्यरौद्रादौ च एतेषाम् उपादानात् च श्रुतिदुष्टादीनामनित्यदोषत्वं ध्वनिकारेण समर्थितम्।

ये च=यद्रूपाश्च, श्रुतिदुष्टादयः=श्रुतिदुष्टत्वादयो शब्दार्थदोषाः, दर्शिताः=उक्ताः, ते=दोषाः, ध्वन्यात्मनि=प्राधान्येन ध्वन्यमाने, शृङ्गारे=शृङ्गाररसमात्रे (अत्र शृङ्गार इति उपलक्षणम्) हेयाः=त्याज्याः, इति उदाहृताः=उक्ताः इति कारिकायाः शब्दार्थः।

एते श्रुतिदुष्टादयो दोषाः ध्वनेरात्मभूते शृङ्गारादौ रसे एव दोषाः भवेयुः। न तु ध्वनेः अनात्मभूते रसे एते दोषाः। अत एव क्वचिद् दोषाः भवन्ति अन्यत्र दोषाः न भवन्ति इति

कारणेनैव एते अनित्यदोषाः कथ्यन्ते । ध्वनिकारात् पूर्वं श्रुतिदुष्टादीनां दोषाणां मुख्यरसाधारेण विचारो नैवासीत् ।

३.५.१ अनित्यदोषाणां शृङ्गारादिव्यतिरिक्ते रसे अदोषता

कुत्रचिद्दोषाः कुत्रचिददोषाश्च ये भवन्ति ते अनित्यदोषाः । शृङ्गारादयो रसाः यत्र काव्ये प्राधान्येन ध्वन्यन्ते तत्र श्रुतिदुष्टादीनां दोषत्वमस्तीति भवान् पूर्वमपठत् । शृङ्गारादिरिति आदिशब्देन वीरान्द्रुतशान्ता अपि गृह्यन्ते । अत एव शृङ्गारशब्दस्य अत्र उपलक्षणत्वं स्वीकृतम् । यदि सर्वेषु रसेषु श्रुतिदुष्टादयः न दोषाः, शृङ्गारादिषु च दोषाः तर्हि कुत्र तेषामदोषत्वम् इत्युच्यते कारिकायाः अस्याः वृत्तिभागे । तद्यथा- 'अनित्या दोषाश्च ये श्रुतिदुष्टादयः सूचितास्तेऽपि न वाच्ये अर्थमात्रे, न च व्यङ्ग्ये शृङ्गारव्यतिरेकिणि, शृङ्गारे वा ध्वनेरनात्मभूते' इति ।

अनित्याः=ये नित्याः न भवन्ति, श्रुतिदुष्टादयः ये दोषाः सूचिताः=ये दोषत्वेन प्रकाशिताः । ते दोषाः वाच्ये=अर्थमात्रे, न हेयाः=न त्याज्याः, न च व्यङ्ग्ये शृङ्गारव्यतिरेकिणि=शृङ्गारभिन्ने व्यङ्ग्ये च (न त्याज्याः) । एवमेव ध्वनेः अनात्मभूते शृङ्गारे=यत्र शृङ्गारः प्रधानतया न प्रकाशते तत्रापि न त्याज्याः इत्यर्थः ।

कारिकायां ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे इत्युक्तं भवति किल । तस्य अर्थं स्पष्टतया प्रतिपादयति वृत्तिभागे । श्रुतिदुष्टादयो दोषाः ध्वनेरात्मभूते एव शृङ्गारे सर्वथा त्याज्याः भवन्ति । यत्र शृङ्गारादिः रसः प्रधानतया भासमानः सन् ध्वनेः विषयः भवति तत्र काव्ये एते श्रुतिदुष्टादयः दोषाः एव भवन्ति । अत्र एते दोषाः । अतः सावधानेन कविना एते परित्याज्याः ।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे एते हेया इत्यनेन अन्यत्र एतेषाम् उपस्थितौ अपि न कापि हानिः भवतीत्यर्थः ।

ध्वन्यात्मभूतशृङ्गारव्यतिरिक्ते सर्वत्र एतेषाम् अदोषत्वं विस्तरेण प्रतिपादयति वृत्तिभागे । यत्र काव्ये वाच्यार्थः प्रधानभूतः भवति तत्र काव्ये श्रुतिदुष्टादीनामुपस्थितिः न दोषाय कल्पते । यत्रापि व्यङ्ग्यार्थः वर्तते तत्रापि यदि शृङ्गारभिन्नः व्यङ्ग्यार्थश्चेद् दोषो नास्ति । श्रुतिदुष्टादीनां तत्र उपस्थितिः काव्यदोषं नैवोपजनयति । शृङ्गाररसे व्यङ्ग्येऽपि यदि असौ शृङ्गारः न प्रधानभूतः तत्रापि एते दोषाः त्याज्याः इति नियमो नास्ति । एवं वृत्तिभागे ध्वन्यात्मन्येव इति एवकारेण कुतः व्यवच्छेदः इति वृत्तिभागे स्पष्टं प्रतिपादयति । एवं ध्वन्यात्मनि एव शृङ्गारे हेयत्वात् अन्यत्र अहेयत्वात् च एते श्रुतिदुष्टादयः दोषाः अनित्यदोषाः कथ्यन्ते । कुत्रचिच्च एते श्रुतिदुष्टादयः गुणाः अपि दृश्यन्ते ।

३.५.२ अनित्यदोषाणां ध्वन्यात्मनि शृङ्गारे हेयत्वकथनम्

अनित्या ये दोषाः श्रुतिदुष्टादयः उक्ताः ते ध्वनेरात्मभूते शृङ्गारे दोषा एव भवन्ति । अतः एते अत्र सर्वथा परिहार्याः । तदुक्तं ध्वनिकारेण वृत्तिभागे-किं तर्हि ? ध्वन्यात्मन्येव, शृङ्गारेऽङ्गितया व्यङ्ग्ये ते हेयाः इत्युदाहृताः । अन्यथा हि तेषामनित्यदोषतैव न स्यात् । इति ।

अङ्गितया=प्राधान्येन, व्यङ्ग्ये=प्रतीयमाने, ध्वन्यात्मनि=ध्वनिरूपे, शृङ्गारे=शृङ्गारध्वनावेव इत्यर्थः । ते=श्रुतिकदुत्वादयो दोषाः, हेयाः=त्याज्याः, इति=एवम्, उदाहृताः=प्रदर्शिताः । अन्यथा=श्रुतिकदुत्वादीनां क्वचिद् हेयत्व, क्वचित् तदभावः इति यदि न स्यात् तर्हि, तेषाम्=दोषाणाम्, अनित्यदोषतैव=अनित्यदोषत्वमेव, न स्याद्=न भवेदित्यर्थः ।

शृङ्गारादयः केचन रसाः अत्यन्तं कोमलाः भवन्ति । एते च परुषप्रयोगान् न सहन्ते । श्रुतिकदुत्वादयो दोषाः शृङ्गाररसप्रधाने काव्ये प्रधानरसस्य शृङ्गारादेः विरोधिनः

भवन्ति । तेषां स्वभावेन परुषत्वात् । अतः एते दोषाः नियमेन त्याज्याः । यदि च शृङ्गारादिः रसः काव्ये प्रधानभूतः नास्ति तर्हि तस्मिन् काव्ये परुषप्रयोगाणामपि दोषता नास्ति । ते च तत्र रसविरोधिनः न भवन्ति । अतः यत्र ध्वनेरात्मभूताद् शृङ्गारादेः अन्यः कश्चन विषयः तत्र श्रुतिकटुत्वादीनां दोषता न प्रतीयते । एवम् एकत्र ध्वनेरात्मभूते शृङ्गारे श्रुतिकटुत्वादीनां दोषत्वम्, अन्यत्र ध्वनेरात्मभूतशृङ्गाराद् भिन्ने स्थले श्रुतिकटुत्वादीनाम् अदोषत्वं चेति नियमेन एते श्रुतिकटुत्वादयः अनित्यदोषाः कथ्यन्ते ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेः रसादिः विषयः अस्ति । तत्र च ध्वनौ रसादिः अलङ्कार्यः । यत्र चासौ ध्वनिः अन्यं वाक्यार्थम् उपस्करोति तत्र रसादिः अलङ्कारः । ध्वनेश्च उपमादयः अलङ्काराः । गुणाश्च रसधर्माः । एवं ध्वनेः, रसवदलङ्कारस्य, उपमादीनाम्, गुणानां च काव्ये समुचितं स्थानं प्रकल्पयन् आनन्दवर्धनाचार्यः अलङ्कारशास्त्रे नूतनां काञ्चन सरणिम् उदघाटयत् । दोषाणां च दोषत्वम् अङ्गिरसमाश्रित्यैवेति च असूचयत् । अनेन प्रकारेण असंलक्ष्यक्रमोद्योतस्य ध्वनेः स्वरूपं सामान्येन अत्र प्रत्यपादयत् ।

मूलपाठः

श्रुतिदुष्टादयो दोषा अनित्या ये च दर्शिताः ।

ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते हेया इत्युदाहृताः ॥

अनित्या दोषाश्च ये श्रुतिदुष्टादयः सूचितास्तेऽपि न वाच्ये अर्थमात्रे, न च व्यङ्ग्ये शृङ्गारव्यतिरेकिणि, शृङ्गारे वा ध्वनेरनात्मभूते । किं तर्हि ? ध्वन्यात्मन्येव, शृङ्गारेऽङ्गितया व्यङ्ग्ये ते हेया इत्युदाहृताः । अन्यथा हि तेषामनित्यदोषतैव न स्यात् । एवमयमसंलक्ष्यक्रमोद्योतो ध्वनेरात्मा प्रदर्शितः सामान्येन ।

बोधप्रश्नाः

९. श्रुतिदुष्टादयः अनित्यदोषाः कुत्र हेयाः ?
१०. श्रुतिदुष्टादीनाम् अनित्यदोषाणां कुत्र अदोषत्वम् ?
११. श्रुतिदुष्टादयः अनित्यदोषाः इति कस्मादुच्यते ?

३.६ सारांशः

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनेः विषयः रसादिः । ध्वनौ च अयं रसादिः अलङ्कार्यः । यदि रसादिः अन्यं वाक्यार्थम् अलङ्करोति तदा रसादिरलङ्कारः । ध्वनेः उपमादयः अलङ्काराः । गुणाश्च रसधर्माः । आत्मभूतस्य रसादेः विरोधिनः दोषाः इति आनन्दवर्धनाचार्यः काव्याङ्गानां समुचितां व्यवस्थां निधातव्यम् । अयमेव मौलिकः सिद्धान्तः । पाठेऽस्मिन् गुणानामलङ्काराणां च भेदः निरूपितः । गुणाः रसमाश्रित्य तिष्ठन्ति । अलङ्कारास्तु काव्यशरीरभूतौ शब्दार्थौ आश्रित्य तिष्ठन्ति । शब्दालङ्कारः शब्दद्वारा अर्थालङ्कारश्च अर्थद्वारा काव्यात्मभूतस्य रसस्य शोभाधायकाः सन्ति । ये अङ्गिनं रसादिरूपम् अर्थम् अवलम्बन्ते ते गुणाः कथ्यन्ते ।

अङ्गाश्रिताः अलङ्काराः भवन्ति । ते शरीरे कटकादिवत् काव्ये तिष्ठन्ति । अनेन प्रकारेण गुणाः अलङ्काराद् भिन्नाः सन्ति । एते गुणाः दश शब्दगताः दश अर्थगताश्च आहत्य विंशतिः भवन्तीति केचन स्वीकुर्वन्ति । परम् आनन्दवर्धनादयः—माधुर्यौजःप्रसादाख्यान् त्रीनेव गुणान् स्वीकुर्वन्ति । तत्र मधुरः शृङ्गारमयं काव्यम् आश्रित्य तिष्ठति । मधुरः शृङ्गारः परःप्रह्लादनो रसः अस्ति । समस्तदेवतिर्यङ्मनुष्यजातिषु रतिः वासनारूपेण तिष्ठति । अतः असौ परःप्रह्लादनः

उच्यते। यतेरपि तच्चमत्कारः विद्यते। अत एव मधुर इत्युच्यते। मधुरो हि शर्करादिरसो विवेकिनोऽविवेकिनः स्वस्थस्यातुरस्य वा रसनानिपतितस्तावत् झटिति अभिलषणीयो भवति। तथा शृङ्गारोऽपि मधुरः। शृङ्गारमयं काव्यम् आश्रित्य माधुर्यं प्रतिष्ठितम्।

इदञ्च माधुर्यं सामान्येन शृङ्गारे, तत्रापि विशेषतो विप्रलम्भशृङ्गारे, ततोऽपि करुणे उत्तरोत्तरम् उत्कर्षवत् भवति। माधुर्यं मनः द्रवीकरोति। करुणरसे तावत् मनः अतिशयेन आर्द्रं भवति। अतः माधुर्यं तत्र सर्वाधिकम् उत्कर्षं भजते। परमार्थतः आत्मभूतस्य रसस्यैव धर्मः गुणः। उपचारेण तु शब्दार्थयोः असौ कथ्यते। काव्यवर्तिनः रौद्रादयो रसाः दीप्त्या लक्ष्यन्ते। दीप्त्यभिव्यक्तिहेतू शब्दार्थौ आश्रित्य ओजः व्यवस्थितं भवति। रौद्रादयो रसाः परां दीप्तिम् उज्ज्वलतां जनयन्तीति लक्षणया रौद्रादयो रसा एव दीप्तिरित्युच्यते। ओजोगुणरूपेयं दीप्तिः कदाचित् शब्दैः व्यज्यते। कदाचिच्च अर्थेन। यदा शब्दव्यञ्जकत्वमेतस्य गुणस्य तदा दीर्घसमासा रचना दृश्यते। तस्योदाहरणं यथा-

चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य।
स्त्यानावनद्धधनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः॥

इति। अत्र दुर्योधनाआलम्बनः भीमसेनगतः क्रोधाख्यः स्थायीभावः रौद्ररसव्यपदेशहेतुः। श्लोकेऽस्मिन् शब्दस्य व्यञ्जकत्वेन क्रोधाभिव्यञ्जकत्वात् तदनुकूलो दीर्घसमासः।

अर्थस्य व्यञ्जकत्वेन रसाभिव्यञ्जकत्वे दीर्घसमासा रचना नास्ति चेदपि ओजः प्रकाशते। तद्यथा-

योः यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमपि जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्॥

वेणीसंहारनाटके क्रुद्धस्य अश्वत्थाम्नः इदं वाक्यम्। अर्थस्य अत्र प्राधान्येन व्यञ्जकत्वात् दीर्घसमासः उद्धता रचना वा नापेक्ष्यते।

माधुर्यगुणः ओजोगुणश्च सर्वेषु रसेषु न तिष्ठति। परं तृतीयः प्रसादाख्यो गुणः सर्वरससाधारणः सर्वरचनासाधारणश्च भवति। शुष्केन्धनेषु अग्निरिव सहृदयहृदयेषु झटित्यर्थप्रकाशनादयं प्रसाद उच्यते। अयमपि मुख्यतया व्यङ्ग्यार्थपेक्षयैव तिष्ठति। काव्यस्य सर्वरसान् प्रति समर्पकत्वं प्रसादगुण इति तल्लक्षणम्। सर्वे च रसाः प्रसादस्याधारभूताः।

ध्वनेः उपमादीनां रसवदलङ्कारस्य गुणानां च स्वरूपमुक्त्वा दोषाणामपि स्वरूपमत्रैवोच्यते। मुख्यस्य रसस्य विरोधिनः दोषाः। श्रुतिकटुत्वादयः दोषाः प्रसिद्धाः सन्ति। परम् एते सर्वत्र न दोषाः इति ध्वनिकारस्य सिद्धान्तः। अत्यन्तं मधुरे कोमले च शृङ्गारादौ रसे, यदा एते रसाः काव्यात्मभूताः भवन्ति तदैव एते दोषाः भवन्ति। वाच्यार्थप्रधाने काव्ये, व्यङ्ग्यार्थेऽपि यदा अन्ये रसाः व्यज्यन्ते, शृङ्गारेऽपि यदा असौ ध्वनेरात्मभूतः नास्ति तदा श्रुतिकटुत्वादयः न दोषाः। केवलं ध्वन्यात्मभूते एव शृङ्गारे एते दोषाः हेयाः। शृङ्गार इति उपलक्षणं भवति। मधुरं समस्तमपि रसजातमुद्दिश्य शृङ्गार इति प्रयुक्तः अस्ति। एवम् अनेन पाठेन सामान्येन असंलक्ष्यक्रमोद्योतस्य ध्वनेः स्वरूपं प्रदर्शितमस्ति।

१. गुणाः - काव्यस्य रसादिरूपम् अङ्गिनम् आश्रित्य स्थिताः धर्माः गुणाः उच्यन्ते। उपचारेण तु शब्दार्थयोरपि गुणानां स्थितिः।
२. अलङ्काराः - काव्यस्य शब्दार्थरूपम् अङ्गम् आश्रित्य स्थिताः धर्माः अलङ्काराः उच्यन्ते।
३. मधुरः शृङ्गारः - माधुर्यगुणविशिष्टः शृङ्गार इत्यर्थः।
४. दीप्तिः - उज्ज्वलता। प्रतिपत्तुर्हृदये विकासविस्तार-प्रज्वलनस्वभावा दीप्तिः इति लोचनकारः।
५. समर्पकत्वम् - सहृदयहृदयसंवादकारित्वम्। 'हृदयसंवादेन प्रतिपत्तुन् प्रति स्वात्मावेशेन व्यापारकत्वं समर्पकत्वमिति लोचनकारः।
६. प्रसादः - सर्वरससाधारणः शब्दार्थयोः स्वच्छतारूपः गुणः।

३.८ सन्दर्भग्रन्थः

१. ध्वन्यालोकः - लोचनव्याख्यासहितः
२. ध्वन्यालोकः - दीधितिव्याख्यासहितः
३. ध्वन्यालोकः - उद्योतिनीव्याख्यासहितः

३.९ सहायकग्रन्थः

१. काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः - वामनाचार्यः
२. काव्यालङ्कारः - भामहाचार्यः

३.१० बोधप्रश्नोत्तराणि

१. अङ्गिनं रसादिरूपम् अर्थं ये अवलम्बन्ते ते गुणाः भवन्ति। शब्दार्थरूपम् अङ्गम् आश्रित्य ये तिष्ठन्ति ते अलङ्काराः भवन्ति।
२. शृङ्गारमयं काव्यम् आश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति।
३. 'शृङ्गार एव मधुरः' इत्यत्र एवकारः न तु रसान्तरव्यवच्छेदार्थः। आत्मभूतस्य रसस्यैव गुणाः माधुर्यादयः न तु शब्दार्थयोरिति एवशब्दस्यार्थः।
४. सम्भोगशृङ्गारात् मधुरतरः विप्रलम्भः, ततोऽपि मधुरतमः करुणः इति माधुर्यस्य उत्तरोत्तरं प्रकर्षः।
५. दीप्तिप्रकाशकत्वम्।
६. दीर्घसमासया रचनया क्वचित् प्रसन्नवाचकाभिधेयेन च।

७. सर्वरसान् प्रति काव्यस्य समर्पकत्वं प्रसादगुण उच्यते ।
८. सर्वेऽपि रसाः प्रसादगुणस्याधारा भवन्ति ।
९. श्रुतिदुष्टादयः दोषाः ध्वन्यात्मनि एव शृङ्गारे हेयाः भवन्ति ।
१०. ध्वन्यात्मभूतं शृङ्गारं विहाय सर्वत्रापि श्रुतिदुष्टादयः हेयाः न भवन्ति । अर्थात् वाच्यार्थे, व्यङ्ग्ये रसे अप्रधाने, प्रधानेऽपि बीभत्सरौद्रभयानकादौ च एते न हेयाः ।
११. श्रुतिदुष्टादयः ध्वन्यात्मनि शृङ्गारे दोषाः भवन्ति । अन्यत्र दोषाः न भवन्ति । अतः एते अनित्यदोषाः कथ्यन्ते । ये सर्वत्रापि दोषाः ते एव नित्यदोषाः उच्यन्ते ।

३.११ अभ्यासप्रश्नाः

१. गुणालङ्कारयोः भेदमुक्त्वा गुणानां भेदान् लक्षयतु ।
२. श्रुतिदुष्टादीनाम् अनित्यदोषत्वं साधयतु ।
३. माधुर्यादिगुणानां स्वरूपम् उदाहरणं च प्रदर्शयतु ।

—♦—

पाठसंरचना

- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ उद्देश्यम्
- ४.३ असंलक्ष्यक्रमध्वनेः आनन्त्यम्
 - ४.३.१ संमोगशृङ्गारस्यानेके भेदाः
 - ४.३.२ विप्रलम्भशृङ्गारस्यानेके भेदाः
 - ४.३.३ विभावादीनां भेदाः
 - ४.३.४ देशकालावस्थाभेदाः
 - ४.३.५ सचेतसां कृते दिङ्मात्रं निर्देशः
- मूलपाठः
- ४.४ ध्वनौ अलङ्कारसमीक्षा
 - ४.४.१ शृङ्गारस्य प्रभेदेषु अनुप्रासस्याव्यञ्जकत्वम्
 - ४.४.२ विप्रलम्भशृङ्गारे यमकादीनां प्रतिषेधः
 - ४.४.३ ध्वनौ रसाक्षिततया अलङ्काराणामुपनिबन्धम्
 - ४.४.४ ध्वनौ रसाक्षिततया आगतस्य अलङ्कारस्योदाहरणम्
 - ४.४.५ संग्रहश्लोकानामुपनिबन्धं तद्व्याख्यानं च
- मूलपाठः
- बोधप्रश्नाः
- ४.५ सारांशः
- ४.६ शब्दावली
- ४.७ सन्दर्भग्रन्थाः
- ४.८ सहायकग्रन्थाः
- ४.९ बोधप्रश्नोत्तराणि
- ४.१० अभ्यासप्रश्नाः

४.१ प्रस्तावना

पाठेऽस्मिन् भवतः स्वागतम् । आनन्दवर्धनः ध्वन्यालोकस्य द्वितीयोद्योते ध्वनेः भेदान् निरूपयति । अविवक्षितवाच्छ्वनेः द्वौ भेदौ सोदाहरणं भवता पठितौ । विवक्षितान्यपरवाच्योऽपि असंलक्ष्यक्रमोद्योतः संलक्ष्यक्रमोद्योत इति द्विविधः अस्ति । तत्र आद्यस्य स्वरूपं निरूपितम् । रसादिः तस्य ध्वनेः विषयः अस्ति । अयं रसादिः यदा काव्ये प्रधानव्यङ्ग्यः भवति तदा असौ ध्वनिरिति कथ्यते । अलङ्कार्य इत्यपि असौ प्रसिद्धः । अस्य अलङ्कार्यस्य उपमादयः अलङ्काराः । रसादिः यदा अन्यम् वाक्यार्थम् अलङ्करोति तदा रसादिरपि अलङ्कारः । गुणाः रसादिधर्माः सन्ति । अङ्गिनं रसादिरूपम् अर्थं येऽवलम्बन्ते ते गुणाः इति गुणलक्षणम् । अङ्गभूतौ शब्दार्थौ आश्रित्य अलङ्काराः तिष्ठन्ति । एवम् इतः पूर्वं काव्यज्ञानां स्थाननिर्धारणमपि ध्वनिकारेण कृतमस्तीति भवता पठितम् । विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः संलक्ष्यक्रमोद्योतरूपस्य भेदस्य निरूपणात् पूर्वम् असंलक्ष्यक्रमोद्योतस्य ध्वनेः भेदानाम् आनन्त्यं कथं संभवति इति विस्तरेण निरूपयति ध्वनिकारः । एकस्यैव प्रभेदस्य अनन्तभेदाः भवन्ति । एवं ध्वनिरनन्तभेदः भवति इति अस्मिन् पाठे भवान् पठिष्यति । अनन्तभेदानामेकैकस्यापि सम्पूर्णतया निरूपणम् असाध्यं भवति । अत एव एकस्य प्रभेदस्य कति अवान्तरभेदाः संभवन्ति इति विचार्यते । एकस्य सम्पूर्णज्ञानेन आसादितालोका बुद्धिः अन्यप्रभेदानामपि सम्पूर्णाविगमने समर्थो भविष्यति । पाठेऽस्मिन् विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ असंलक्ष्यक्रमस्य भेदस्य अनन्तान् भेदान् भवान् पठिष्यति ।

४.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्-

- विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः आनन्त्यम् ज्ञास्यति ।
- ध्वनौ अलङ्कारविनिवेशने नियमान् ज्ञास्यति ।
- ध्वनौ अपृथग्यत्ननिर्वर्त्याः अलङ्काराः इति पठिष्यति ।
- शृङ्गारादिरसे केऽलङ्काराः इति ज्ञास्यति ।

४.३ असंलक्ष्यक्रमध्वनेः आनन्त्यम्

विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः भेदाः अनन्ताः । ध्वनेरस्य रसादिः विषयः अस्ति । रसादिरित्यनेन रसाभावतदाभासभावशान्तिभावोदयभावसन्धिभावशबलतादयः गृह्यन्ते । एतेषु प्रत्येकमपि अनेकभेदप्रभेदैः भिन्नं वर्तते । संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य-ध्वनिरिति विवक्षितान्यपरवाच्यः ध्वनिः द्विविधः अस्ति । तत्र असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्यैव निरूपणम् इतः पूर्वस्मिन् पाठे कृतम् । तस्यैव प्रभेदानां विचारः क्रियते चेदपि असौ अनन्तः अस्ति । रसादिध्वनेः अङ्गभूताः अलङ्काराः अपि अनन्ताः । एतेषां सर्वेषां परस्परं मेलनेन असंख्या भेदाः जायन्ते । ध्वनिकारेण एतदेवोच्यते अनया कारिकया । यथा-

तस्याङ्गानां प्रभेदा ये प्रभेदा स्वगताश्च ये ।

तेषामानन्त्यमन्योन्यसम्बन्धपरिकल्पने ॥ इति ।

तस्याङ्गानां ये प्रभेदाः ये च स्वगताः प्रभेदाः तेषाम् अन्योन्यसम्बन्धपरिकल्पने आनन्त्यम् (स्याद्) इत्यन्वयः ।

तस्य=ध्वनेः, अङ्गानाम्=अलङ्काराणाम्, ये प्रभेदाः=ये अवान्तरभेदाः । ये च स्वगताः=आत्मगताः (आत्मनो ध्वनेः) प्रभेदाः, तेषाम्=प्रभेदानाम्, अन्योन्यसम्बन्धपरिकल्पने=अन्योन्यसम्बन्धस्य=परस्परसम्बन्धस्य, परिकल्पने=कल्पनायाम्, आनन्त्यम्=अनन्तत्वम् असंख्यत्वं वा स्यादित्यर्थः ।

एतस्याः कारिकायाः अर्थं वृत्तिभागेन एवं विशदीकरोति । यथा - अङ्गितया व्यङ्ग्यो रसादिविवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेरेक आत्मा य उक्तस्तस्याङ्गानां वाच्यवाचकानुपातिनाम-लङ्काराणां ये प्रभेदा निरवधयो ये च स्वगतास्तस्याङ्गिनोऽर्थस्य रसभावतदाभासतत्प्रशमलक्षणा विभावानुभावव्यभिचारिप्रतिपादनसहिता अनन्ता स्वाश्रयापेक्षया निःसीमानो विशेषास्तेषा-मन्योन्यसम्बन्धपरिकल्पने क्रियमाणे कस्यचिदन्यतमस्यापि रसस्य प्रकाराः परिसंख्यातुं न शक्यन्ते किमुत सर्वेषाम् इति ।

वृत्तिभागस्यार्थो यथा- यः अङ्गितया=प्रधानत्वेन, व्यङ्ग्यः=प्रतीयमानः, रसादिः=रसभावतदाभासादिः कथितः, विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः=तदाख्यस्य अभिधामूलध्वनिरिति च प्रसिद्धस्य, एक आत्मा=एकः प्रकारः, तस्य ध्वनेः, अङ्गानाम्=अवयवभूतानाम्, वाच्यवाचकानुपातिनाम्=वाच्यमर्थं वाचकं शब्दं चानुपातिनाम्=अनुसृत्य वर्तमानानाम् अलङ्काराणाम्, शब्दालङ्काराणाम् अनुप्रासादीनाम्, उपमादीनाम् अर्थालङ्काराणां च ये निरवधयः=अनन्ताः, प्रभेदाः, ये च स्वगताः=स्वम् अङ्गिनं रसभावादिकम् आश्रित्य वर्तमानस्याङ्गिनम्, अर्थस्य=व्यङ्ग्यस्यार्थस्य, विभावानुभावव्यभिचारिप्रतिपादनसहिता=विभावानामनुभावानां व्यभिचारिणां च प्रतिपादनेन सहिताः, रसभावतदाभासतत्प्रशमलक्षणाः=रस, भाव, रसाभास, भावभास, भावप्रशमनरूपाः, अनन्ताः स्वाश्रयापेक्षया=स्वस्याश्रयम् अपेक्ष्य, निःसीमानः=

निरवधयः, विशेषाः=प्रभेदाः, तेषां प्रभेदानाम्, अन्योन्यसम्बन्धपरिकल्पने=परस्परसम्बन्ध-परिकल्पनायाम्, अन्यतमस्य=तेषु बहुषु प्रभेदेषु एकस्यापि कस्यचिद् रसस्य, प्रकाराः= भेदाः, परिसंख्यातुम्=गणयितुम्, न शक्यन्ते। किं पुनः सर्वेषाम्=सर्वेषां ध्वनेः प्रभेदानां विस्तरेण परिगणना नैव शक्या इत्यर्थः।

असंलक्ष्यक्रमध्वनेः आनन्त्यं ध्वनौ अलङ्कारसमीक्षा च

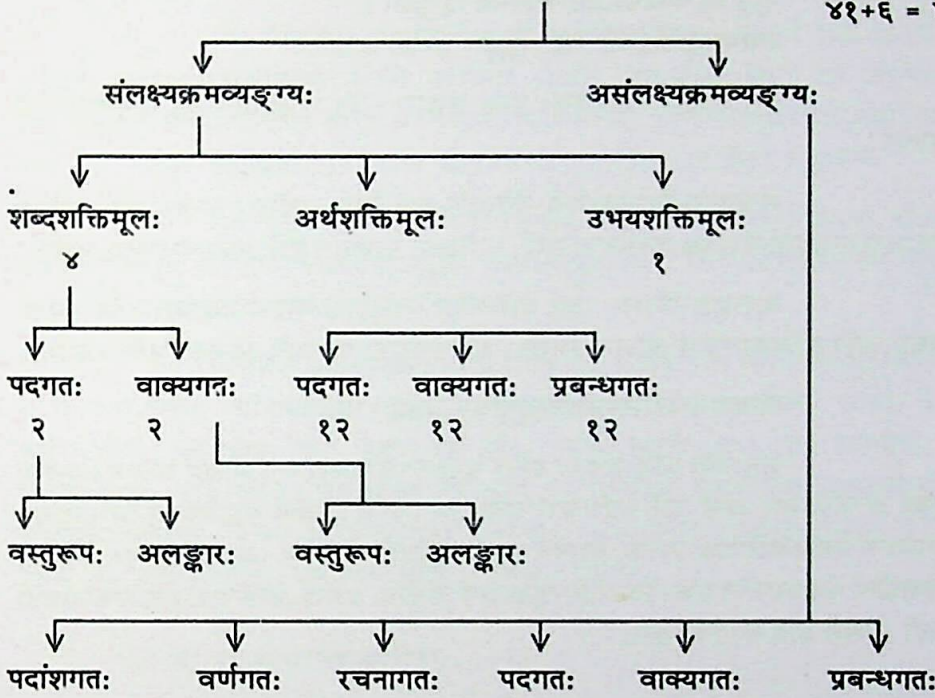
काव्यस्याङ्गिभूतः रसादिः, तस्याङ्गभूताः अलङ्काराः। एतेषां सर्वेषामपि सूक्ष्मतया विभागपर्यालोचनायां काव्यस्य भेदाः अनन्ताः जायन्ते। अनन्तानां भेदानां प्रत्येकं स्वरूपोदाहरणकथनं दुष्करमेवास्ति। तथाहि विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः आत्मगताः भेदाः सप्तचत्वारिंशत्कथिताः सन्ति। ते च यथा-

विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः

अथवा

अभिधामूलध्वनिः

४१+६ = ४७

एभिः सप्तचत्वारिंशता भेदैः सह अविवक्षितभेदस्यापि चत्वारो भेदाः मिलित्वा एकपञ्चाशत् ध्वनेः भेदाः सामान्येन कथिताः। एतेषां भेदानामपि त्रिरूपेण संकरेण, एकरूपया संसृष्ट्या च अन्योन्ययोजनेन चतुरधिकचतुश्शतोत्तरदशसहस्राणि (१०४०४) ध्वनिभेदाः काव्यप्रकाशे प्रथमं निर्णीताः। एतेषां सङ्कीर्णभेदानाम् एकपञ्चाशः शुद्धभेदानां च गणनया ध्वनेः पञ्चपञ्चाशदधिकचतुश्शतोत्तरदशसहस्राणि (१०४५५) भेदाः मम्मटभट्टेन प्रदर्शिताः सन्ति।

एतेषु प्रत्येकमपि पुनरपि भिन्नाः दृश्यन्ते। यथा असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो ध्वनिः। असौ च ध्वनिभेदः रसभावतदाभासादिरनेकप्रकारकः। तत्र अन्यतमस्य रसस्यापि शृङ्गारादयो भेदाः प्रसिद्धाः। एकैकस्य रसविशेषस्यापि विभावादीनां भेदेन, कालदेशावस्थानां भेदेन च अनन्ताः प्रभेदाः। तदेवम् एकस्य प्रभेदस्यापि स्वरूपं निरवशेषतया निर्वक्तुं कोऽपि न प्रभवति। तत्पुनः सर्वेषां भेदानां निरवशेषतया प्रभेदप्रदर्शनमसम्भवमेवेति कारिकायाः अर्थः।

४.३.१ संभोगशृङ्गारस्यानेके भेदाः

विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः रसादिः विषयः इति भवानपठत् खलु। तस्य

रसादेरपि अनन्ताः भेदाः सन्ति । शृङ्गार इत्येकस्यापि रसस्यानन्ताः प्रभेदाः तत्रापि तस्य द्वयोर्भेदयोरन्यतरस्य संभोगशृङ्गारस्य भेदगणनायामपि आनन्त्यमेव दृश्यते । तदेवोच्यते- शृङ्गारस्याङ्गिनस्तावदाद्यौ द्वौ भेदौ । सम्भोगो विप्रलम्भश्च । सम्भोगस्य च परस्परप्रेमदर्शनसुरत-विहरणादिलक्षणाः प्रकाराः । विप्रलम्भशृङ्गारस्याप्यभिलाषेर्ष्याविरहप्रवासविप्रलम्भादयः इति वृत्तिभागेन ।

अङ्गिनः=प्रधानतया व्यङ्ग्यस्य शृङ्गारस्य आद्यौ=प्रथमौ, द्वौ भेदौ=प्रकारौ, भवतः-सम्भोगो, विप्रलम्भश्चेति । तत्र प्रथमस्य=सम्भोगशृङ्गारस्य, परस्परप्रेमा=स्त्रीपुंसयोः अन्योन्यालम्बनः चित्तवृत्तिविशेषः । दर्शनम्=परस्परावलोकनम्, सुरतम्=चतुःषष्टिप्रकारमुक्तम् आलिङ्गनादि । विहरणम्=उद्यानगमनादि । आदिग्रहणेन जलक्रीडापानकचन्द्रोदयक्रीडादि गृह्यते । एवमनेन प्रकारेण शृङ्गारस्य द्वयोः प्रभेदयोः प्रथमस्य सम्भोगशृङ्गारस्य अनेके भेदाः विद्यन्ते । तत्र साहित्यदर्पणे शृङ्गारशब्दस्य लक्षणमेवमुक्तं भवति यथा-

शृङ्गं हि मन्मथोद्भेदस्तदागमनहेतुकः ।

उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृङ्गार इष्यते ॥ इति ।

मन्मथोद्भेदागमनहेतुकः रसः शृङ्गारः । तेन च वीतरागाणां शृङ्गारस्योदयो न दृश्यते ।

शृङ्गारस्य विभावादीनां भेदेनापि अयं भिन्नः अस्ति । अन्येन ऊढां महिलां तथैव अनुरागरहितां वेश्याञ्च वर्जयित्वा सर्वाः नायिकाः नायकशृङ्गारे आलम्बनभूताः भवन्ति ।

बालवृद्धरोगिभ्यः इतरे दक्षिणधृष्ट-अनुकूल-शठरूपाश्चत्वार इति समर्थाः नायकाः अपि नायिकाशृङ्गारे आलम्बनभूताः । उद्दीपनविभावानामपि आनन्त्यं वर्तते । तद्यथा-

चन्द्रचन्दनरोलम्बुरुताद्युद्दीपनं मतम् । इति

अनुभावा अपि अनन्ता सन्ति भूविक्षेपकटाक्षादयः । औग्रयं मरणम् आलस्यं जुगुप्सां च परित्यज्य अन्ये सर्वे व्यभिचारिभावाः च भवन्ति । एतेषां बहुविधानां विभावानाम् अनुभावानां व्यभिचारिणाञ्च परस्परं मेलनेन सम्भोगशृङ्गारो बहुविधः । कालदेशावस्थाभेदेनापि विभावादीनां भेदकल्पनेन एकस्यैव संभोगशृङ्गारस्य अनन्ताः प्रभेदाः कल्पिताः । नायिकानायकौ संयुक्तौ भुज्येते इति संभोगशृङ्गारः ।

४.३.२ विप्रलम्भशृङ्गारस्यानेके भेदाः

संभोगशृङ्गार इव विप्रयोगशृङ्गारोऽपि अनन्तप्रकारः । नायिकानायकयोः विप्रयोगेन अनुभूयमानो विप्रलम्भः । अयमपि शृङ्गारप्रकारः अनन्तप्रकारः । तत्र प्रथमं तावत् पञ्चविधत्वमस्य स्वीकृतं भवति । अभिलाषविप्रलम्भः ईर्ष्याविप्रलम्भः, विरहविप्रलम्भः, प्रवासविप्रलम्भः, शापहेतुकविप्रलम्भश्चेति । विभावानाम् अनुभावानां व्यभिचारिणाञ्च अनेकत्वात्, तेषाञ्च परस्परं सङ्करेण एकैकस्यापि प्रकारस्य पुनरपि भेदाः अनन्ताः । अपि च एतेषामेव विभावादीनामनुचितानां संयोगेन शृङ्गाराभासोऽपि भवति । नैषधीयचरिते नलस्य दमयन्त्याः च मेलनात्पूर्वं यः शृङ्गारः वर्णितः सः अभिलाषविप्रलम्भः । एवम् अन्यत्रापि बहुत्र नायिकानायकयोः भेदेन एकस्यैव विप्रलम्भप्रकारस्यानेके भेदाः दृश्यन्ते । कालदेशावस्थाभेदैः एकैकस्यापि एतस्य पुनरपि त्रेधा विभजने अनन्तत्वम् । अनेन प्रकारेण विप्रलम्भशृङ्गारस्य भेदाः अनन्ताः भवन्ति । कालिदासस्य मेघदूते शापहेतुकविप्रलम्भशृङ्गारः वर्णितः ।

‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगादसनिष्पत्तिः’ इति प्रसिद्धं रससूत्रम्। तत्र विभावादयः के इति भवान् जानात्येव। विभाव्यन्ते भावाः एभिरिति विभावाः कथ्यन्ते। सीतादयः चन्द्रचन्द्रिकादयश्च विभावाः। यमालम्ब्य भावः तिष्ठति असौ आलम्बनविभावः। यथा सीतामालम्ब्य रामविषयकः रतिभावः तिष्ठति इति सीता आलम्बनम्। एवंप्रकारेण सीताविषयकस्य रतिभावस्य राम आलम्बनम्। काव्येषु अनन्तभेदाः विभावाः दृश्यन्ते। चन्द्रचन्द्रिकाहारोद्यानादयः उत्पन्नं भावम् उद्दीपयन्ति। अतः ते उद्दीपनविभावाः कथ्यन्ते। रसानां भेदेन एतेषाम् उद्दीपनविभावानामपि आनन्त्यं वर्तते। भरतमुनिः नाट्यशास्त्रे विभावलक्षणमेवं करोति-

बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः।

अनेन यस्मात् तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥ इति

अनुभावयन्ति=अनुभवविषयतां कुर्वन्ति तांस्तान् भावान् इति अनुभावाः कथ्यन्ते। कटाक्षभुजाक्षेपादयः मनसि उत्पन्नान् भावान् भावयन्ति। अतः एते अनुभावाः। अनु=पश्चाद् भावयन्ति इति अनुभावाः। एतेऽपि अनन्ताः अपरिमेयाश्च। वाचिकाभिनयेन आङ्गिकाभिनयेन, सात्त्विकाभिनयेन च काव्यार्थस्य अनुभावनं करोतीति अनुभावाः।

रामं दृष्ट्वा सीतायाः कटाक्षभुजाक्षेपादिः तस्याः रामविषयकं रतिभावं प्रकाशयति। एवं प्रतिभाधनेन कविना प्रयुक्तः कटाक्षभुजाक्षेपादिः काव्यार्थभूतं रसं प्रकाशयति। अनुभावानामानन्त्येनापि ध्वनेः आनन्त्यं जायते।

विशेषेण अभिमुख्येन चरन्ति तेषु तेषु भावेषु इति व्यभिचारिणः कथ्यन्ते। ते च त्रयस्त्रिंशद् व्यभिचारिणः प्रसिद्धाः। रत्यादयः ये अष्टौ स्थायिनः प्रोक्ताः तेऽपि व्यभिचारिणः भवन्त्येव। यथा शृङ्गारे रसे रतिः स्थायी भवति। तदा अन्ये सप्तभावाः तत्र व्यभिचारिणः भविष्यन्ति। सात्त्विकभावा अपि व्यभिचारिण एव। तेषां सत्त्वप्रधानत्वात् सात्त्विकाभिधानम्। एवम् एकोनपञ्चाशदपि भावाः व्यभिचारिणः भवन्ति। एतेषां भेदेनापि ध्वनेः आनन्त्यं संभवति। एवं विभावादयः अनन्ताः सिद्धाः।

४.३.४ देशकालावस्थाभेदाः

देशभेदेन कालभेदेन अवस्थाभेदेन च वर्णितैः विभावादिभिः ध्वनेः भेदः सम्भवत्येव। एक एव शृङ्गारः देशभेदेन प्रतिपादितः भिन्न एव भवति। ध्वनेरानन्त्यं न केवलं व्यङ्ग्यार्थापेक्षया अपि तु वाच्यार्थापेक्षयापि संभवति। विभावादीनामानन्त्यमपि वाच्यार्थाश्रितमेव।

अस्मिन्नेव ग्रन्थे चतुर्थोद्योते अवस्थादेशकालादिभिः वाच्यस्य आनन्त्यम् संभवतीति वर्णितमास्ते। तद्यथा-

अवस्थादेशकालादिविशेषैरपि जायते।

आनन्त्यमेव वाच्यस्य शुद्धस्यापि स्वभावतः ॥ इति।

वाच्यानां चेतनानामचेतनानां च अवस्थाभेदात् कालभेदात् च अनन्तता भवति। अवस्थाभेदात् नवत्वं यथा कुमारसंभवे पार्वत्याः स्वरूपवर्णने प्रत्यक्षम् अनुभूयते। तत्र प्रथमं पार्वत्याः स्वरूपं वर्णितमस्ति। पुनः सैव पार्वती भगवतो शङ्करस्य सेवार्थमागता, सती विवाहसमये अलङ्कारैरलङ्कृता सैव पार्वती अन्यथा वर्णिता वर्तते। एतदेवावस्थाभेदेन भेदे उदाहरणं वर्तते। अचेतनानामपि वस्तूनां देशभेदात् भेदः दृश्यत एव। मनुष्याणां पशूनामपि

देशभेदात् भेदः अस्ति। यथा ग्रामवासी पुरुषः पशुर्वा अरण्यवासिनः पुरुषात् पशोर्वा भिन्नः अस्ति। नगरवासिनश्च एतेषां भेदः स्पष्ट एव। कालभेदात् वस्तूनां भेदः प्रसिद्ध एव। काननं वसन्तकाले अन्यस्मिन् काले च कथं भिन्नं वर्तते इति प्रसिद्धमेव। ऋतुसंहाराख्ये काव्ये कालभेदेन वस्तूनां भेदः सम्यग्वर्णितः अस्ति। एतत् सर्वं वृत्तिभागे एवं कथितमस्ति। यथा- तेषां च प्रत्येकं विभावानुभावव्यभिचारिभेदः। तेषाञ्च देशकालाद्याश्रयावस्थाभेद इति स्वगतभेदापेक्षया एकस्य तस्यापरिमेयत्वं किं पुनरङ्गप्रभेदकल्पनायाम्। ते ह्यङ्गप्रभेदाः प्रत्येकमङ्गप्रभेदसम्बन्धपरिकल्पने क्रियमाणे सत्यानन्त्यमेवोपयान्ति। इति।

तेषां च=शृङ्गारभेदानाम्, विभावानुभावव्यभिचारिभेदः=विभावानां भेदेन, अनुभावानां भेदेन, व्यभिचारिणां च भेदेन भेदः। तेषां च=विभावादीनाम्, देशकालाद्या-श्रयावस्थाभेदः=देशकालादीन् आश्रित्य जायमानानाम् अवस्थानां भेद इति, स्वगतभेदापेक्षया=स्वनिष्ठभेदानपेक्षया एकस्य तस्य=एकस्यापि तस्य शृङ्गाररसस्य, अपरिमेयत्वम्=असंख्यत्वम् किं पुनरङ्गभेदकल्पनायाम्=अङ्गस्य भेदानां परिगणने प्रस्तुते किमु वक्तव्यम् इति। ते व्यङ्ग्यप्रभेदाः=एते पूर्वोक्तानाम् अङ्गभूतानां च विभावादीनाम्, प्रत्येकमङ्गप्रभेदसम्बन्ध-परिकल्पने=अङ्गिनो भेदेन सह सम्बन्धस्य=योगस्य, परिकल्पने=क्रियमाणे=संख्याने विधीयमाने सति आनन्त्यम्=अनन्तत्वमेवोपयान्ति=उपगच्छन्ति। इति वृत्तिभागस्य शब्दार्थः।

४.३.५ सचेतसां कृते दिङ्मात्रं निर्देशः

विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः आनन्त्यं विस्तरेण भवान् इदानीमपश्यत्। तत्र एकस्यापि प्रभेदस्य अनन्ताः भेदाः। अत एव सर्वेषां भेदानां साकल्येन गणनम् असाध्यमेव। यदि साकल्येन गणनमसाध्यं तर्हि अगणितस्य बोधस्य ज्ञानं कथं संभवतीत्युच्यते अनया कारिकया। तद्यथा-

दिङ्मात्रं तूच्यते येन व्युत्पन्नानां सचेतसाम्।

बुद्धिरासादितालोका सर्वत्रैव भविष्यति॥ इति।

दिङ्मात्रं तूच्यते येन व्युत्पन्नानां सचेतसाम् आसादितालोका बुद्धिः सर्वत्रैव भविष्यति इत्यन्वयः।

दिङ्मात्रं तूच्यते=मार्गप्रदर्शनमात्रं क्रियते। येन=मार्गप्रदर्शनेन, व्युत्पन्नानाम्=लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणाद् व्युत्पत्तिमताम्, सचेतसाम्=सहृदयानाम्, आसादितालोका बुद्धिः=आसादितः सम्प्राप्तः, आलोकः प्रकाशः यस्याः तादृशी मतिः। सर्वत्रैव=सर्वेषु परिगणितेषु अपरिगणितेषु च ध्वनिकाव्यप्रभेदेषु, प्रकाशते, एकदेशप्रदर्शनेन सहृदयानां बुद्धिः सर्वत्र प्रसरिष्यति इत्यर्थः। एतस्यैवार्थस्य वृत्तिभागेन ग्रन्थकारः व्याख्यां करोति-दिङ्मात्रकथनेन हि व्युत्पन्नानां सहृदयानाम् एकत्रापि रसभेदे सहालङ्कारैरङ्गाङ्गिभावपरिज्ञानादासदितालोका बुद्धिः सर्वत्रैव भविष्यति। इति।

दिङ्मात्रकथनेन=एकांशवर्णनेन, व्युत्पन्नानाम्=काव्यादिपरिशीलनेन समुपगत-निपुणतानाम्, सहृदयानाम् एकत्रापि रसभेदे=रसस्य एकस्मिन्नपि प्रकारे, अलङ्कारैः सह=अलङ्कारणैः सह, अङ्गाङ्गिभावपरिज्ञानाद्=अङ्गभावस्य अङ्गिभावस्य च विशेषतो विज्ञानाद्, आसादितालोका=आसादित आलोको यस्याः सा, बुद्धिः सर्वत्र समुदितालोका भविष्यतीत्यर्थः।

विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः भेदाः अनन्ताः। तेषां साकल्येन प्रतिपादनम-साध्यम्। अतः अत्र दिङ्मात्रमेव कथ्यते। एतस्य दिङ्मात्रकथितस्य अनुशीलनेन सहृदयानां बुद्धौ निश्चयेन सकला भेदाः प्रकाशिता भविष्यन्ति इति सङ्क्षेपः।

तस्याङ्गानां प्रभेदा ये प्रभेदाः स्वगताश्च ये ।
तेषामानन्त्यमन्योन्यसम्बन्धपरिकल्पने ॥

अङ्गितया व्यङ्ग्यो रसादिविवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेरेक आत्मा य उक्तस्तस्याङ्गानां वाच्यवाचकानुपातिनामलङ्काराणां ये प्रभेदा निरवधयो ये च स्वगतास्तस्याङ्गिनोऽर्थस्य रसभावतदाभासतत्प्रशालक्षणा विभावानुभावव्यभिचारि-प्रतिपादनसहिता अनन्ताः स्वाश्रयापेक्षया निःसीमानो विशेषास्तेषामन्योन्यसम्बन्ध-परिकल्पने क्रियमाणे कस्यचिदन्यतमस्यापि रसस्य प्रकाराः परिसंख्यातुं न शक्यन्ते किमुत सर्वेषाम् ॥

तथा हि- शृङ्गारस्याङ्गिनस्तावदाद्यौ द्वौ भेदौ सम्भोगो विप्रलम्भश्च । सम्भोगस्य च परस्परप्रेमदर्शनगुरतविहरणादिलक्षणाः प्रकाराः । विप्रलम्भस्याप्यभिलाषेर्ष्याविरह-प्रवासविप्रलम्भादयः ।

तेषां च प्रत्येकं विभावानुभावव्यभिचारिभेदः । तेषां च देशकालाद्याश्रया-वस्थाभेदः इति स्वगतभेदापेक्षयैकस्य तस्यापरिमेयत्वं किं पुनरङ्गप्रभेदकल्पनायाम् । ते ह्यङ्गप्रभेदाः प्रत्येकमङ्गिप्रभेदसम्बन्धपरिकल्पने क्रियमाणे सत्यानन्त्यमेवोपयान्ति ।

दिङ्मात्रं तूच्यते येन व्युत्पन्नानां सचेतसाम् ।
बुद्धिरासादितालोका सर्वत्रैव भविष्यति ॥

दिङ्मात्रकथनेन हि व्युत्पन्नानां सहृदयानामेकत्रापि रसभेदे सहालङ्कारैरङ्गाङ्गि-भावपरिज्ञानादासादितालोका बुद्धिः सर्वत्रैव भविष्यति ।

बोधप्रश्नाः

१. अङ्गितया व्यङ्ग्यस्य रसादेः अङ्गानि कानि ?
२. अङ्गितया व्यङ्ग्यस्य रसादेः स्वगतभेदाः के ?
३. सम्भोगशृङ्गारस्य भेदानाम् आनन्त्यं कथं प्रतिपाद्यते ?
४. अनन्तप्रभेदस्य ध्वनेः दिङ्मात्रनिर्देशस्य किं प्रयोजनम् ?

४.४ ध्वनौ अलङ्कारसमीक्षा

रसादिः यत्र अङ्गितया व्यङ्ग्यो भवति स एव ध्वनेर्विषयः । अयमेव रसादिः अलङ्कार्य उच्यते । रसादेरलङ्कार्यस्य अलङ्काराः के भवेयुः इति विचारस्य विषयः । यः कोऽपि अन्यं कमपि अलङ्करोति स एव अलङ्कारः खलु । अत्र रसादेरलङ्कार्यं यः अलङ्करोति स एवालङ्कारपदवाच्यो भवति । अलङ्कार्यस्य सर्वथा प्राधान्यं भवति अलङ्काराः अलङ्कार्यापेक्षया अप्रधानानि भवन्ति । यदि अलङ्काराः प्रधानानि भवन्ति तर्हि ते अलङ्कार्यपदवाच्याः भवन्ति । न तु अलङ्कारपदवाच्याः । काव्ये रसादिमलङ्कार्यस्यैव सर्वाधिकं प्राधान्यम् अस्ति । तेषां निबन्धने एव कवेः महान् प्रयत्नः स्यात् । अलङ्काराश्च रसादिध्वनेः शोभाधायकाः भवन्ति । यदि अलङ्काराणां विचित्ररूपाणां निबन्धने कविः अतिशयेन प्रयत्नवान् भवति तर्हि रसादिध्वनेः विनिबन्धने कवेः अनवधानता जायते । अतः काव्ये पृथग्यत्नं विना ये अलङ्काराः आगच्छन्ति ते एव आदर्शभूताः भवन्ति । यदि कवयः अलङ्कारेषु आकृष्टाः सन्तः तेषां निबन्धने अतिशयेन प्रयत्नवन्तः

भवन्ति तर्हि रसादिध्वनेः निबन्धे अनवधानतया तत्र दोषाः भविष्यन्ति इति स्वाभाविकः । अतः ध्वनिकाव्येषु रससमाहितचेता कविः अलङ्काराणां विनिवेशनं समीक्ष्यैव कुर्यात् । एते समीक्षाप्रकाराः अत्र निर्दिश्यन्ते ।

४.४.१ शृङ्गारस्य प्रभेदेषु अनुप्रासस्याव्यञ्जकत्वम् ।

शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ । सम्भोगो विप्रलम्भश्च । उभयत्रापि अनुप्रासालङ्कारः न व्यञ्जकः । अनुप्रासेन अलङ्कारेण द्वयोरपि शृङ्गारयोः प्रकाशः न भवतीत्यर्थः । अङ्गद्वारा अङ्गिनः उपकारकाः ये भवन्ति ते एव अलङ्काराः भवन्ति रसादिध्वनौ काव्ये । अनुप्रासस्तु ध्वनेः उपकारकः न प्रतीयते । तदेवोच्यते -

शृङ्गारस्याङ्गिनो यत्नादेकरूपानुबन्धवान् ।

सर्वेष्वेव प्रभेदेषु नानुप्रासः प्रकाशकः ॥ इति ।

अङ्गिनः शृङ्गारस्य सर्वेष्वेव प्रभेदेषु यत्नाद् एकरूपानुबन्धवान् अनुप्रासः न प्रकाशकः इत्यन्वयः ।

अङ्गिनः=व्यङ्ग्यत्वेन प्रधानस्य, शृङ्गारस्य=शृङ्गाररसतां प्राप्तस्य आस्वाद-विषयस्य रत्याख्यस्य स्थायिनो भावस्य, सर्वेष्वेव प्रभेदेषु, यत्नाद्=यत्नमवलम्ब्य, पृथक् प्रयत्नेनेति यावत्, एकरूपानुबन्धवान्=एकरूपेण अनुबन्धेन युक्तः, अनुप्रासः=शब्दगतोऽ-लङ्कारः, न प्रकाशकः=न चमत्कारकृत् । इति शब्दार्थः ।

अस्या एव कारिकायाः अर्थं वृत्तिभागेनोच्यते ग्रन्थकारेण-अङ्गिनो हि शृङ्गारस्य ये उक्ताः प्रभेदास्तेषु सर्वेष्वेकप्रकारानुबन्धितया प्रबन्धेन प्रवृत्तोऽनुप्रासो न अङ्गिन इत्यनेनाङ्गभूतस्य शृङ्गारस्यैकरूपानुबन्धनानुप्रासनिबन्धने कामचारमाह इति ।

अङ्गिनः=अङ्गित्वेन प्रकाशमानस्य, शृङ्गारस्य=शृङ्गाररसस्य, ये उक्ताः प्रभेदाः=ये अवान्तरप्रभेदाः प्रदर्शिताः, तेषु सर्वेषु=समस्तेषु तेषु अलङ्कारेषु प्रवृत्तः=प्रबन्धगतत्वेन निबद्धः, अनुप्रासः=तन्नामकः अलङ्कारः, न व्यञ्जकः=न रसानुगुणः । अङ्गिन इत्यनेन=प्रधानभूतस्य रसस्येति कथनेन अङ्गभूतस्य शृङ्गारस्य एकरूपानुबन्धी योऽनुप्रासः, तन्निबन्धने कामचारम्=यथेष्टप्रवर्तनार्हत्वम् ।

अनुप्रासः शब्दालङ्कारः प्रसिद्धः । स च प्रायेण एकरूपाणां शब्दानां प्रयोगेण निबध्यते । एकरूपाणां शब्दानाम् अन्वेषणे कवेः विशेषः प्रयत्नः अपेक्षितः । अनेन च कवेः रसनिबन्धने एकाग्रतायां शैथिल्यं जायते । अनेन च कारणेन अयम् अनुप्रासः रसादिध्वनैः व्यञ्जकः न भवतीत्यर्थः । यदि एकरूपम् अनुबन्धं त्यक्त्वा विचित्रोऽनुप्रासो निबध्यमानो न दोषायेति प्रकाशयितुमेव कारिकायाम् एकरूपानुबन्धवान् इति पदं प्रयुक्तम् । अपि च यदि शृङ्गारः अङ्गभूतः तर्हि तत्र अनुप्रासः यथेच्छं प्रयोक्तुं शक्यते इति च नियमः ।

४.४.२ विप्रलम्भशृङ्गारे यमकादीनां प्रतिषेधः

कविः सर्वदा रसनिबन्धने एव अवधानवान् भवेत् । रसनिबन्धनसमये ये अलङ्काराः सरलतया पृथक् प्रयत्नेन विना आगच्छति ते एव काव्ये कविना प्रयोक्तव्याः । एष च नियमः ध्वनिकाव्ये सर्वत्र सामान्यः । शृङ्गाररसे चास्य विशेषः अस्ति । यतो हि शृङ्गाररसः रसान्तरापेक्षया सुकुमारतरः अस्ति । अतः शृङ्गाररसस्य निबन्धने कविना अतिशयेन सावधानेन भाव्यम् । नो चेत् शृङ्गाररसः काव्ये न शोभेत । एकरूपानुबन्धवान् अनुप्रासः शृङ्गारे न प्रकाशकः भवति । यमकालङ्कारस्य कोऽपि भेदः शृङ्गाररसे न प्रकाशकः इति वदति अस्यां कारिकायाम् ।

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम्।

शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः ॥ इति

शृङ्गारे ध्वन्यात्मभूते यमकादिनिबन्धनं शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे तु विशेषतः (प्रमादित्वम्) इत्यन्वयः।

ध्वनेरात्मभूतः=शृङ्गारः=ध्वनेः प्रधानव्यङ्ग्यस्य प्रकारभूतो यः शृङ्गाररसः, वाच्यवाचकाभ्याम्=वाच्येनार्थेन वाचकेन शब्देन च, तात्पर्येण=विवक्षाधीनत्वेन, प्रकाशयमानः=आविष्क्रियमाणः यः शृङ्गारो रसः, तस्मिन्=शृङ्गारे रसे, यमकादीनाम्=यमकम् आदिः प्रकारो येषां तादृशानाम्, यमकप्रकाराणाम् अलङ्काराणां शब्दावृत्तिरूपाणां निबन्धनम्, दुष्करशब्दभङ्ग-श्लेषादीनाम्=दुष्कराणां पृथक्प्रयत्नापेक्षिणाम्, पदभङ्गश्लेषादीनां शब्दालङ्काराणाम्, शक्तावपि=कवेः शक्तिसत्त्वेऽपि प्रतिभावत्त्वेऽपि, प्रमादित्वम्=प्रमादः। 'शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः' इति कारिकायां प्रमादित्वमिति शब्दस्य विवक्षितं वदति वृत्तिभागे-

प्रमादित्वमित्यनेनैतद् दर्शयते इति। किमित्याह-

काकतालीयेन=काकतालीयन्यायेन। यदृच्छया इत्यर्थः। कदाचित् कस्य-चिदेकस्य यमकादेः निष्पत्तावपि=काव्यस्य मध्ये कदाचित् एकः यमकालङ्कारः प्रयुक्तोऽपि, भूम्ना=भूयसा बाहुल्येन वा यमकालङ्कारस्य, अलङ्कारान्तरवद्=अलङ्काराणामन्येषामिव, निबन्धः=निबन्धनम्, न कर्तव्यमिति शब्दार्थः। विप्रलम्भे विशेषतः, इति कारिकायां कथनेन विप्रलम्भशृङ्गारः संभोगशृङ्गारापेक्षया सुकुमारतरः भवति इति आगच्छति। अतः तस्मिन् द्योत्ये=यदा काव्ये विप्रलम्भशृङ्गारः प्रकाशते तदा, यमकादेरङ्गस्य=यमकप्रकाराणामलङ्काराणां काव्याङ्गभूतानां निबन्धः=निबन्धनम्, नियमान्न कर्तव्यः=निश्चयेन न करणीयः इति।

अनुप्रासालङ्कारापेक्षया यमकालङ्कारप्रकाराणां निबन्धनं शृङ्गाररसप्रधाने काव्ये अधिकं रसविरोधं जनयति। अतः यमकप्रकाराणामलङ्काराणां शृङ्गारे नियमात् निबन्धनं न कर्तव्यम्।

शृङ्गारे=सम्भोगात्मके शृङ्गारभेदे, ध्वन्यात्मभूते=प्रतीयमानतया प्रधानतया च ध्वनेः प्रकारभूते, यमकादिनिबन्धनम्=यमकादीनां शब्दालङ्काराणां निबन्धनम्=निबन्धः, 'अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनः श्रुतिः यमकम्।' इति यमकालङ्कारस्य लक्षणं भवति। तदूपाणां यमकप्रकाराणां निबन्धनम्। यमकादिरित्यत्र आदिशब्दस्य प्रकार इत्यर्थः। शक्तावपि=कवेः तन्निबन्धने शक्तिमत्त्वेऽपि, प्रमादित्वम्=प्रमाद एवेत्यर्थः। प्रमादोऽनवधानता इति कोशः। विप्रलम्भे तु=विप्रलम्भाख्ये शृङ्गारप्रकारे तु, विशेषतः=निश्चयेन प्रमाद एवेत्यर्थः।

शृङ्गारे विशेषतो विप्रलम्भशृङ्गारे, करुणरसेऽपि चित्तदुतेः हेतुभूतं माधुर्यं प्रकर्षवदस्ति इति भवता पठितं खलु। अतः विप्रलम्भशृङ्गारे यमकादीनामलङ्काराणां निबन्धनं दोषाय भवतीत्यर्थः। प्रतिभासम्पन्नेनापि कविना विशेषतो विप्रलम्भशृङ्गारे निबद्धः यमकादिरलङ्कारः रसविरोधी भवत्येवेति कारिकायाः अर्थः। अस्या एव कारिकायाः अर्थवृत्तिभागेन प्रतिपादयति-

ध्वनेरात्मभूतः शृङ्गारस्तात्पर्येण वाच्यवाचकाभ्यां प्रकाशमानस्तस्मिन् यमकादीनां यमकप्रकाराणां निबन्धनं दुष्करशब्दभङ्गश्लेषादीनां शक्तावपि प्रमादित्वम्।

प्रमादित्वमित्यनेनैतद् दर्शयते- काकतालीयेन कदाचित् कस्यचिदेकस्य यमकादेर्निष्पत्तावपि भूमालङ्कारान्तरवद् रसाङ्गत्वेन निबन्धो न कर्तव्य इति। विप्रलम्भे विशेषतः

इत्यनेन विप्रलम्भे सौकुमार्यातिशयः ख्याप्यते । तस्मिन् द्योत्ये यमकादेरङ्गस्य निबन्धो नियमान्न कर्तव्य इति ।

४.४.३ ध्वनौ रसाक्षिप्ततया अलङ्काराणामुपनिबन्धनम्

यमकादेरलङ्काराणां रसादिध्वनौ प्रयोगः नियमेन न कर्तव्य इति पूर्वस्मिन् भागे प्रतिपादितं खलु । तर्हि सन्देहो जायते । यद्रसादिध्वनौ के अलङ्काराः भवितुमर्हन्तीति । यस्मिन् रसादिध्वनौ काव्ये रसादिनिबन्धनेन सहैव पृथग् यत्नं विना अलङ्कारा आगच्छन्ति त एव स्वाभाविकाः अलङ्काराः । रसनिबन्धने अवहितचित्तस्य कवेः अलङ्कारनिबन्धनार्थं पृथग् यत्नः अपेक्षितः चेद् रसनिबन्धने शैथिल्यम् अवश्यमेव प्रसज्येत । अतः अत्र ध्वनिकाव्ये अलङ्काराणां निबन्धने सुस्पष्टः नियमः अस्ति । अनया वक्ष्यमाणया कारिकया आचार्यः स्फुटयति । तद्यथा-

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।

अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः ॥ इति ।

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियः भवेत्, अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः ध्वनौ स एवालङ्कारो मतः इत्यन्वयः ।

रसाक्षिप्ततया=रसाविनाभूतत्वेन रसान्यथानुपपत्त्या वा, यस्य अङ्गस्य बन्धः= निबन्धनम्, शक्यक्रियः=कर्तुं शक्य स्वयमेव कृतो, भवेत्=स्यात् । अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः= अपृथग्यत्नेन, पृथग्यत्नेन विनैव निर्वर्तयितुं शक्यः यो भवति, ध्वनौ प्रधानतया व्यङ्ग्ये रसे, स एव अलङ्कारः=अलङ्कारपदयोग्यः, मतः=सम्मत इति शब्दार्थः ।

यस्मिन् काव्ये रसनिबन्धनार्थः यः प्रयत्नः अपेक्षितः ततः पृथग् यत्नेन विनैव यावान् अलङ्कारः आगच्छति स एव वस्तुतः तस्मिन् काव्ये आदर्शभूतः अलङ्कारः । कवेः सम्पूर्णः प्रयासः रसनिबन्धने एव स्यात् । रसनिबन्धनार्थं प्रयत्नशीलस्य कवेः मनसि यदि कोऽपि अलङ्कारः निसर्गतया आगच्छति सः रसपोषक एव अवश्यं भविष्यति ।

एतस्याः कारिकायाः अर्थं वृत्तिभागे एवं प्रतिपादयति-निष्पत्तावाश्चर्य-भूतोऽपि यस्यालङ्कारस्य रसाक्षिप्ततयैव बन्धः शक्यक्रियो भवेत् सोऽस्मिन्नलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये ध्वनावलङ्कारो मतः इति ।

निष्पत्तौ=उत्पत्तौ, आश्चर्यभूतोऽपि=कथमयमुत्पन्न इत्याश्चर्यीभूतः, यस्या-लङ्कारस्य बन्धः=निबन्धनम्, रसाक्षिप्ततयैव=रसानान्तरीयकतयैव रसाविनाभावेनैव, रसान्य-थानुपपत्त्यैव वा, शक्यक्रियो भवेत्=कर्तुं शक्यो भवेत्, सः=तादृशः अपृथग्यत्नेन स्वयं निष्पन्नः, अस्मिन्नलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये=असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनौ, अलङ्कारो मतः=अलङ्कारत्वेनाभिमतः । तस्यैव=अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यस्यैव तस्य अलङ्कारस्य, मुख्यम्=प्रधानम्, रसाङ्गत्वम्=रसानुकूलत्व-मित्यर्थः ।

४.४.४ ध्वनौ रसाक्षिप्ततया आगतस्य अलङ्कारस्योदाहरणम्

पूर्वस्मिन् भागे रसध्वनौ काव्ये कीदृशः अलङ्कारः अनुकूलतां भजते इति भवान् अपठत् । इदानीमस्मिन् भागे रसध्वनेरनुकूलस्य अलङ्कारस्य उदाहरणं प्रतिपादयति । तद्यथा-

कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता

निपीतो निश्चासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।

मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति बाष्पस्तनतटीं
प्रियो मन्युर्जातिस्तव निरनुरोधे न तु वयम् ॥ इति ।

असंलक्ष्यक्रमध्वनेः आनन्त्यं
ध्वनौ अलङ्कारसमीक्षा च

प्रियया क्रोधेन परित्यक्तस्य नायकस्य तां प्रति उक्तिरियम् । कपोले पत्राली
करतलनिरोधेन मृदिता । अयम् अमृतहृद्यः अधररसः निश्वासैः निपीतः । कण्ठे लग्नः वाष्पः
स्तनतटीं मुहुः तरलयति । हे निरनुरोधे ! तव (इदानीम्) मन्युः प्रियो जातः न तु वयं (प्रियो
जातः) इत्यन्वयः ।

कपोले=गण्डस्थले विरचिता या पत्राली=पत्राली=पत्ररचना नाम प्रसाधन-
द्रव्यम्, करतलनिरोधेन=करतलसम्मर्देन, मृदिता=परिमार्जिता । अयम् अमृतहृद्यः=अमृतवत्
मनोरमः अधररसः, निश्वासैः=निश्वासवायुभिः, निपीतः=नितरां पीतः । कण्ठे=गलप्रदेशे, लग्नः=
निरुद्धः, वाष्पः=अश्रु, स्तनतटीम्=स्तनयोः तटप्रदेशम्, मुहुः=वारं वारम् असकृद् वा, तरलयति=
चालयति, हे निरनुरोधे=अनुरोधशून्ये ! प्रिये, तव=ते मन्युः=क्रोधः इदानीम्, प्रियो जातः, न
तु वयम्=न तु अहं तव प्रियः इति । इदानीं तव प्रियः कोपो जात इव प्रतीयते इत्यर्थः ।

श्लोकेऽस्मिन् विप्रलम्भशृङ्गारः मुख्यो रसः । सोऽपि ईर्ष्याविप्रलम्भः । अपि
च अत्र प्रियायाः क्रोधस्य प्रियोत्कर्षरूपो व्यतिरेकः कवेः पृथग्यत्नं विना रसपोषकरूपेण
समापतितः । अत एव च अयमलङ्कारः विप्रलम्भशृङ्गारम् अतिशयेन पोषयति ।

यदि असौ अलङ्कारः रसस्य अङ्गभूतः तदानीमेवास्य अपृथग्यत्न-निर्वर्त्यत्वम् ।
तदानीमेवास्य रसं बन्धुमध्यवसितस्य कवेः अलङ्कारत्वं भवितुमर्हति । कविः रसनिबन्धव्यापारात्
विरतः सन् पृथग्यत्नेन अलङ्कारान् निबध्नाति चेत् सः अलङ्कारः नैव रसाङ्गं भवति । यमकालङ्कारे
च कवेः पृथक् प्रयत्नः अवश्यम् अपेक्ष्यते । यतो हि यमकालङ्कारे शब्दविशेषान्वेषणरूपः
प्रयत्नः अवश्यं भवति । स च प्रयत्नः रससमाहितचेतसः कवेः एकाग्रतायां शैथिल्यं जनयति ।
अतः यमकालङ्कारः रसप्रधाने काव्ये नैव शोभां ददाति । अन्येषामलङ्काराणाम् एषा दशा
नास्ति । प्रतिभावतः कवेः मनसि विवक्षितरसानुकूलतया दुर्घटना अलङ्कारा अपि निसर्गतया
अहम्पूर्विकया परापतन्ति । अतः तेषामलङ्काराणां रसध्वनौ विशेषतः शृङ्गारे करुणे वा निबन्धनं
नैव दोषाय कल्पते । अयमेव नियमः कवेरनुकरणीयः अलङ्कारसन्निवेशविषये ।

भट्टबाणविरचिते कादम्बर्याख्ये प्रबन्धे “चन्दनविलेपनामनङ्गरागिणीं च
बालां मन्मथजननीं च, मृणालिनीमभ्यर्थिततुषारस्पर्शां च कादम्बरीं चन्द्रापीडो व्यलोकयद्”
इति विरहोत्कण्ठितायाः कादम्बर्याः विरहविप्रलम्भवर्णनावसरे रससमाहितचेतसो बाणस्य
अपृथग्यत्ननिर्वर्तिताः अलङ्काराः अहमहमिकया परापतिता दृश्यन्ते ।

एवमेव सेतौ नाम सेतुबन्धे महाकाव्ये प्राकृतभाषायां विरचिते, इन्द्रजिता
छित्वा प्रदर्शितानि रामादीनां शिरांसि विलोक्य विह्वलायाः सीतायाः वर्णने च अलङ्काराः
समापतिता दृश्यन्ते । एतत्सर्वमपि अत्यन्तं युक्तमेव । यतो हि रसाः अभिधया प्रतिपाद्यमानैः
अर्थविशेषैरेव आक्षेप्तव्याः भवन्ति ।

वाच्यार्थस्य प्रतिपादनाय प्रवृत्तैरेव शब्दैः वाच्यविशेषाः रूपकादयोऽलङ्काराः
जायन्ते । अतः एतेषां रूपकादीनाम् अलङ्काराणां रसाभिव्यक्तौ बहिरङ्गत्वम्=अनपेक्षितत्वं
नास्तीत्यर्थः । यत्रापि अपवादरूपेण कानिचिद् यमकादीन्यलङ्काराणि रसानुगुणानि दृश्यन्ते
तत्र सर्वत्र रसादीनामङ्गत्वं यमकादीनां चाङ्गिता स्वीक्रियते । रसाभासे यमकादीनाम् अङ्गत्वे
न कोऽपि विरोधः । तस्माद् रसे अङ्गितया प्रतीयमाने यमकादेः अङ्गत्वं रसदोषाय एव भवति
इति ध्वनिकाराणां सिद्धान्तः ।

पाठेऽस्मिन् ध्वनौ अलङ्कारसमीक्षा विस्तरेण विहिता अस्ति । रसः यदि अलङ्कार्यः तर्हि तत्र अलङ्काराणां निबन्धनम् अत्यन्तं सावधानतया भवेत् । अनुप्रासयमकादयः शब्दालङ्काराः काव्ये समावेश्यन्ते चेत्तदर्थं कवेः पृथक्प्रयत्नः अपेक्षितः । अतः एते रसध्वनौ बन्धुः न शक्यन्ते । एतत्सर्वं विस्तरेण यत्प्रतिपादितं तत्संग्रहेण कतिपयैः पद्यैः ध्वनिकारेण निरूपितं वर्तते । तानि पद्यानि च अधोलिख्यन्ते । तथाहि-

रसवन्ति हि वस्तूनि सालङ्काराणि कानिचित् ।
एकेनैव प्रयत्नेन निर्वर्त्यन्ते महाकवेः ॥
यमकादिनिबन्धे तु पृथग्यत्नोऽस्य जायते ।
शक्तस्यापि रसेऽङ्गत्वं तस्मादेषां न विद्यते ॥
रसाभासाङ्गभावस्तु यमकादेर्न वार्यते ।
ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे त्वङ्गता नोपपद्यते ॥

एतैः त्रिभिः पद्यैः पूर्वोक्तः अर्थः एव संगृहीतः अस्ति । तथाहि- रसवन्ति सालङ्काराणि च कानिचित् वस्तूनि एकेनैव महाकवेः प्रयत्नेन निर्वर्त्यन्ते ।

अस्य यमकादिनिबन्धे तु पृथग् यत्नः जायते । शक्तस्यापि एषां रसे अङ्गत्वं न विद्यते ।

तु यमकादेः रसाभासाङ्गभावः न वार्यते । ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे तु अङ्गता नोपपद्यते । इति अन्वयः ।

महाकवेः=महत् काव्यं रचयितुं प्रवृत्तस्य, रसवन्ति=प्रतिपाद्यतया रसयुक्तानि, कानिचित्=तिपयानि, वस्तूनि=काव्यजातानि, एकेनैव यत्नेन=एकरूपेणैव प्रयत्नेन, निर्वर्त्यन्ते=निष्पन्नानि भवन्ति ।

अस्य=महाकवेः, यमकादिनिबन्धे तु=यमकादीनाम् अलङ्काराणां ग्रन्थे तु, पृथग्यत्नः=रसनिबन्धनरूपात् यत्नात् पृथक् प्रयत्नः, जायते=आवश्यको भवति । शक्तस्यापि=निबन्धनानुकूलशक्तिमतोऽपि प्रतिभावतोऽपि वा कवेः, एषाम्=यमकादीनाम् अलङ्काराणाम्, रसे शृङ्गारादौ, अङ्गत्वम्=अङ्गभावः, न विद्यते=नास्ति ।

तु=किन्तु, यमकादेः अलङ्कारस्य, रसाभासाङ्गभावः=रसाभासान् प्रति अङ्गत्वम्, न वार्यते=न प्रतिषिध्यते । ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे=प्राधान्येन प्रतीयमाने शृङ्गारे रसे तु, अङ्गता=अङ्गत्वम्, नोपपद्यते=न युज्यते इत्यर्थः ।

कुत्रचित् कालिदासादीनां प्रतिभाधनानां काव्येषु रसानुगुणानि अलङ्करणानि दृष्टिगोचरीभवन्ति । तानि च पृथग्यत्नेन विनैव निबद्धानि अवलोक्यन्ते । यमकादीनाम् अलङ्कारप्रकाराणां निबन्धने तु प्रतिभावतोऽपि कवेः पृथक् प्रयत्नः निश्चयेन अपेक्षते । अतः ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादीनां निबन्धनं नैव शस्यते । अत्र तु यमकादिनिबन्धने कवेः प्रमादित्वम् अवश्यमेव भवति । काव्ये रसाभासादीनाम् अङ्गित्वे तु यमकादीनामलङ्कारप्रकाराणां निबन्धनं न दोषाय कल्पते । इति ध्वनिकारः संग्रहश्लोकत्रयेऽस्मिन् प्रतिपादयति ।

मूलपाठः

शृङ्गारस्याङ्गिनो यत्नादेकरूपानुबन्धवान् ।
सर्वेष्वेव प्रभेदेषु नानुप्रासः प्रकाशकः ॥

अङ्गिनो हि शृङ्गारस्य ये उक्ताः प्रभेदास्तेषु सर्वेष्वेकप्रकारानुबन्धितया प्रबन्धेन प्रवृत्तोऽनुप्रासो न व्यञ्जकः । अङ्गिन इत्यनेनाङ्गभूतस्य शृङ्गारस्यैकरूपानुबन्धनुप्रास-निबन्धने कामचारमाह-

असंलक्ष्यक्रमध्वनेः आनन्त्यं
ध्वनौ अलङ्कारसमीक्षा च

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम् ।
शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः ॥

ध्वनेरात्मभूतः शृङ्गारस्तात्पर्येण वाच्यवाचकाभ्यां प्रकाशमानस्तस्मिन् यमकादीनां यमकप्रकाराणां निबन्धनं दुष्करशब्दभङ्गश्लेषादीनां शक्तावपि प्रमादित्वम् ।

प्रमादित्वमित्यनेनैतद् दृश्यते- काकतालीयेन कदाचित् कस्यचिदेकस्य यमकादेर्निष्पत्तावपि भूपालङ्कारान्तरवद् रसाङ्गत्वेन निबन्धो न कर्तव्य इति । विप्रलम्भे विशेषत इत्यनेन विप्रलम्भे सौकुमार्यातिशयः ख्याप्यते । तस्मिन् द्योत्ये यमकादेरङ्गस्य निबन्धो नियमान्न कर्तव्य इति ।

अत्र युक्तिराधीयते -

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत् ।
अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः ॥

निष्पत्तावाश्चर्यभूतोऽपि यस्यालङ्कारस्य रसाक्षिप्ततयैव बन्धः शक्यक्रियो भवेत् सोऽस्मिन्नलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये ध्वनावलङ्कारो मतः । तस्यैव रसाङ्गत्वं मुख्यमित्यर्थः ।

यथा-

कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता
निपीतो निश्चासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।
मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति बाष्पस्तनतटीं
प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम् ॥

रसाङ्गत्वे च तस्य लक्षणमपृथग्यत्ननिर्वर्त्यत्वमिति यो रसं बन्धुमध्यवसितस्य कवेरलङ्कारस्तां वासनामत्यूह्य यत्नान्तरमास्थितस्य निष्पद्यते स न रसाङ्गमिति ।

यमके च प्रबन्धेन बुद्धिपूर्वकं क्रियमाणे नियमेनैव यत्नान्तरपरिग्रह आपतति शब्दविशेषान्वेषणपरः । अलङ्कारान्तरेष्वपि तत्तुल्यमिति चेत् - नैवम् । अलङ्कारान्तराणि हि निरूप्यमाणदुर्घटनान्यपि रससमाहितचेतसः प्रतिभानवतः कवेरहंपूर्विकया परापतन्ति । यथा कादम्बर्यां कादम्बरीदर्शनावसरे । यथा चैतद्, यतो रसा वाच्यविशेषैरेवाक्षेप्तव्याः । तत्प्रतिपादकैश्च शब्दैस्तत्प्रकाशिनो वाच्यविशेषा एव रूपकादयोऽलङ्काराः । तस्मान्न तेषां बहिरङ्गत्वं रसाभिव्यक्तौ । यमकदुष्करमार्गेषु तु तत् स्थितमेव । यत्तु रसवन्ति कानिचिद्यमकादीनि दृश्यन्ते, तत्र रसादीनामङ्गता, यमकादीनां त्वङ्गितैव ।

रसाभासे चाङ्गत्वमप्यविरुद्धम् । अङ्गितया तु व्यङ्ग्ये रसे नाङ्गत्वं पृथग्यत्ननिर्वर्त्यत्वाद् यमकादेः ।

अस्यैवार्थस्य संग्रहश्लोकाः -

रसवन्ति हि वस्तूनि सालङ्काराणि कानिचित् ।
एकेनैव प्रयत्नेन निर्वर्त्यन्ते महाकवेः ॥

यमकादिनिबन्धे तु पृथग्यत्नोऽस्य जायते ।

शक्तस्यापि रसेऽङ्गत्वं तस्मादेषां न विद्यते ॥

रसाभासाङ्गभावस्तु यमकादेर्न वार्यते ।

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे त्वङ्गता नोपपद्यते ॥

इति ।

बोधप्रश्नाः

५. कुत्र अनुप्रासालङ्कारः प्रकाशको नोक्तः ?
६. यमकादीनां निबन्धनं कुत्र प्रमादित्वं भजते ?
७. ध्वनौ कीदृशः अलङ्कारः कथितः ?
८. यमकादौ कीदृशं यत्नान्तरम् आचार्येण प्रतिपादितम् ?
९. कस्य अङ्गभावः यमकादेः न वार्यते ?

४.५ सारांशः

पाठेऽस्मिन् पूर्वभागे विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये प्रभेदे रसादिध्वनेः आनन्त्यं निरूपितमस्ति । रसाः शृङ्गारादयः । तत्र शृङ्गारस्य सम्भोगः विप्रयोगश्चेति द्वौ भेदौ स्तः । सम्भोगशृङ्गारस्यापि परस्परदर्शनप्रेमालिङ्गनादिविविधप्रकाराः । एकैकोऽपि प्रभेदः विभावानुभावव्यभिचारिणां भेदेन अनेकप्रभेदैः भिन्नः ।

संयुक्तौ भुज्येते इति संभोगशृङ्गारः । विप्रयुक्तौ दुःखम् अनुभूयेते इति विप्रलम्भशृङ्गार उच्यते । विप्रलम्भशृङ्गारोऽपि पञ्चप्रकारकः अस्ति । अभिलाषविप्रलम्भः, विरहविप्रलम्भः, ईर्ष्याविप्रलम्भः, प्रवासविप्रलम्भः, शापहेतुकविप्रलम्भश्चेति । गुणश्रवणजन्यः, स्वप्रदर्शनजन्यः इत्यादिः अभिलाषविप्रलम्भोऽपि अनेकप्रकारकः । नायिकानिष्ठः, नायकनिष्ठः वा अयं भविष्यति । नायिकापि मुग्धा मध्या प्रगल्भा वेत्यादिबहुधा दृश्यते । नायकोऽपि धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्तेत्यादिभिः भेदैः भिन्नः । एकैकस्यापि नायकप्रभेदस्य नायिकाप्रभेदस्य वा पुनरपि अवान्तरभेदाः दृश्यन्ते । एते नायिकानायकादयः विभावाः कथ्यन्ते । अनुभावानां भुज्क्षेपकटाक्षप्रभृतीनां भेदेनापि रसः भिन्नः दृश्यते । व्यभिचारिणः अपि बहवः । सामान्येन एते एकोनपञ्चाशता भेदैः भिन्नाः भवन्ति । एवं विभावानुभावव्यभिचारिणां विविधप्रकाराणां सङ्करेण रसानाम् अनन्ताः भेदाः ।

एते सर्वेऽपि भेदाः देशभेदेन कालभेदेन अवस्थाभेदेन पुनरपि भिद्यन्ते । बाल्यावस्थायां या पार्वती कालिदासेन वर्णिता सा यौवनावस्थायां भिन्ना अस्ति । तपस्यन्त्याः पार्वत्याः स्वरूपवर्णने विवाहार्थम् अलङ्कृतायाः पार्वत्याः स्वरूपवर्णने च भेदः दृश्यते । एवमेव हिमवतो वर्णनं पर्वतरूपेणापि देवतात्मारूपेणापि कुमारसंभवे दृश्यते । देशभेदेन भेदस्तु प्रसिद्ध एव ।

एवं विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः अनन्तप्रभेदः भवति । एतेषां सर्वेषां भेदप्रभेदानां निरवशेषतया स्वरूपोदाहरणादिप्रदर्शनं दुष्करमेव । दिङ्मात्रम् उदाहरणप्रदर्शनमपि उचितं च भवति । दिङ्मात्रदर्शनेन सहृदयानां बुद्धौ सर्वेषामपि बोधः अवश्यं जायत एव ।

ध्वनिकाव्ये अलङ्कारः कीदृशो भवेदित्यपि अस्मिन् पाठे विचारितमस्ति । काव्ये रसादिः यदा अन्येभ्यः काव्याङ्गेभ्यः प्रधानम् अस्ति तदा असौ ध्वनिकाव्यम् उच्यते । अयमेव तदानीमलङ्कार्यः कथ्यते । शृङ्गाररसः यदा अलङ्कार्यः अथवा ध्वनिः भवति तस्मिन् काव्ये

अनुप्रासालङ्कारः न प्रयुज्यते । अनुप्रासस्य योजने कवेः शब्दविशेषान्वेषणरूपः पृथक् प्रयासः आवश्यकः । एवमेव यमकादीनां शब्दालङ्काराणां प्रयोगोऽपि शृङ्गारादिषु सुकुमाररसेषु वक्तुं शक्यते । सम्भोगशृङ्गारापेक्षया विप्रलम्भशृङ्गारः, तदपेक्षया करुणश्च अतिशयेन मधुरः भवति । अतः एतेषु शब्दालङ्काराणां भूयसा प्रयोगः रसविरोधाय भवति । रससमाहितचेतसः कवेः मनसि यदि पृथग्यत्नेन विना शब्दालङ्काराः आगच्छन्ति तदा तेषां रसविरोधित्वं नास्ति । वस्तुतः रसध्वनौ अपृथग्यत्ननिर्वृत्या एव अलङ्काराः भवन्ति । कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता इत्यादिश्लोके प्रियायाः क्रोधस्य प्रियोत्कर्षरूपो व्यतिरेकालङ्कारः अपृथग्यत्ननिर्वृत्तः विप्रलम्भशृङ्गारमुपस्करोति । अतः इदमेव रसध्वनौ अलङ्कारस्योत्तमम् उदाहरणं भवति ।

असंलक्ष्यक्रमध्वनेः आनन्दध्वनौ अलङ्कारसमीक्षा च

दुष्कराणां यमकादीनां रसाभिव्यक्तौ बहिरङ्गत्वमेव । यत्र च रसानुगुणानि यमकादीनि दृश्यन्ते तत्र तेषामेव अङ्गित्वम्, रसादेश्च अङ्गत्वमेव । रसाभासे यमकादीनाम् अलङ्काराणाम् अङ्गत्वमपि अविरुद्धं भवति । रसः अङ्गी चेद् यमकादीनाम् अङ्गत्वं नोपपद्यते । तेषां निबन्धने पृथग्यत्नः अपेक्षितः इति हेतोः । एवम् अस्मिन् पाठे विवक्षितान्यपरवाच्यस्य ध्वनेः आनन्दध्वनौ अलङ्कारसमीक्षा च विस्तरेण प्रतिपादितमस्ति ।

४.६ शब्दावली

१.	विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनिः -	वाच्यस्य विवक्षितत्वे सति अन्यपरत्वं यत्र असौ ध्वनिः विवक्षितान्यपर-वाच्यध्वनिः ।
अन्यपरत्वम् अत्र व्यङ्ग्यनिष्ठत्वम् ।
२.	शृङ्गारः -	शृङ्गं मन्मथोद्भेदः, तज्जन्यः उत्तम-प्रकृतिप्रायः रसः शृङ्गारः । अत एव वीतरागाणां शृङ्गाररसोद्बोधो न भवति ।
३.	सम्भोगशृङ्गारः -	संयुक्तौ भुञ्जाते इति संभोगः । स च शृङ्गारः सुखप्रकर्षस्वरूपः ।
४.	विप्रलम्भः -	विप्रयुक्तौ भुञ्जाते इति असौ शृङ्गारः दुःखप्रकर्षस्वरूपः ।
५.	रसवन्ति -	रसानुगुणानि ।
६.	बहिरङ्गत्वम् -	अनपेक्षितत्वम् ।
७.	रसाक्षिततया -	रसाविनाभूतत्वेन रसान्यथानुपपत्त्या वा ।
८.	काकतालीयेन -	काकतालीयन्यायेन । काकागमनमिव तालपतनमिव काकतालीयम् । काकागमनसमये एव तालफलपतनं, काककृततदुपभोगश्च यथा अविचारितः तथा अविचारितरूपेण इत्यर्थः ।

४.७ सन्दर्भग्रन्थः

१.	ध्वन्यालोकः -	आनन्दवर्धनकृतः, लोचनव्याख्यासहितः ।

२. ध्वन्यालोकः - आनन्दवर्धनकृतः, दीधितिव्याख्यासहितः ।
३. ध्वन्यालोकः - आनन्दवर्धनकृतः, बालमनोरमाव्याख्यासहितः ।
४. ध्वन्यालोकः - आनन्दवर्धनकृतः, उज्जीवनीव्याख्यासहितः ।
५. ध्वन्यालोकः - लोचनव्याख्यासहितः ।

४.८ सहायकग्रन्थाः

१. काव्यप्रकाशः - नागेश्वरीव्याख्यासहितः ।
२. नाट्यशास्त्रम् - अभिनवभारतीसहितम् ।
३. साहित्यदर्पणः - विश्वनाथकविराजविरचितः ।

४.९ बोधप्रश्नोत्तराणि

१. अङ्गितया व्यङ्ग्यस्य ध्वनेः शब्दालङ्काराः अर्थालङ्काराः च अङ्गानि भवन्ति ।
२. रसाः, भावाः, रसाभासाः, भावाभासाः, भावशान्तयः, भावसन्धयः, भावोदयाः, भावशबलता एवं तेषां विभावाः अनुभावाः व्यभिचारिणश्चेति अङ्गितया व्यङ्ग्यस्य रसादेः स्वगतभेदाः भवन्ति ।
३. सम्भोगशृङ्गारस्य परस्परवलोकनालिङ्गनाधरपानपरिचुम्बनाद्यनन्तभेदाः । तेषामपि प्रत्येकं विभावानुभावव्यभिचारिभेदाद् आनन्त्यं जायते ।
४. अनन्तप्रभेदस्य ध्वनेः दिङ्गमात्रनिर्देशेन व्युत्पन्नानां सहृदयानाम् आसादिताल्लोका बुद्धिः सर्वत्र भेदेषु भविष्यति इति तस्य प्रयोजनम् ।
५. अङ्गिनः शृङ्गारस्य सर्वेषु प्रभेदेषु अनुप्रासः न प्रकाशकः ।
६. ध्वनेरात्मभूते शृङ्गाररसे तत्रापि विशेषतः विप्रलम्भे यमकादीनां निबन्धनं प्रमादित्वं भजते ।
७. रसविन्यासेन सहैव पृथक् प्रयत्नं विना ये अलङ्काराः कवेः आपतन्ति ते ध्वनिकाव्ये अलङ्काराः भवन्ति । अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यत्वम् अलङ्कारलक्षणमित्यर्थः ।
८. यमकादीनां निबन्धने शब्दविशेषान्वेषणरूपं यत्नान्तरं भविष्यति इति आचार्येण प्रतिपादितम् ।
९. रसाभासाङ्गभावः यमकादेः न वार्यते ।

४.१० अभ्यासप्रश्नाः

१. विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेः आनन्त्यं विस्तरेण सोदाहरणं प्रतिपादयतु ।
२. ध्वनिकाव्ये अलङ्काराणां सन्निवेशे ध्वनिकारेण प्रतिपादितान् नियमान् विस्तरेण निरूपयतु ।
३. ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादीनां प्रयोगः कथं प्रमादः? विचारयतु ।

पाठसंरचना

- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ उद्देश्यम्
- ५.३ अलङ्काराणां चारुत्वहेतुता
 - ५.३.१ शब्दालङ्कारवर्गस्य चारुत्वहेतुता
 - ५.३.२ अर्थालङ्कारवर्गस्य चारुत्वहेतुता
- मूलग्रन्थः- ध्वन्यात्मभूते... निष्पद्यते।
- बोधप्रश्नाः
- ५.४ अलङ्काराणां विनिवेशने समीक्षा,
 - ५.४.१ तत्परत्वेन विवक्षाया उदाहरणम्,
 - ५.४.२ काले ग्रहणत्यागयोरुदाहरणम्,
 - ५.४.३ नातिनिर्वहणैषिताया उदाहरणम्,
 - ५.४.४ निर्व्यूढावपि प्रयत्नेन अङ्गत्वेन प्रत्यवेक्षणम्,
- मूलग्रन्थः- विवक्षा तत्परत्वेन... अङ्गत्वसाधनम्
- बोधप्रश्नाः
- ५.५ सारांशः
- ५.६ शब्दावली
- ५.७ सन्दर्भग्रन्थाः
- ५.८ सहायकग्रन्थाः
- ५.९ बोधप्रश्नोत्तराणि
- ५.१० अभ्यासप्रश्नाः

५.१ प्रस्तावना

तृतीयपत्रस्य अस्मिन् पञ्चमे पाठे भवतः स्वागतम्। अस्मिन् पाठे भवान् 'ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे व्यञ्जका अलङ्काराः' इति विषयम् अनुसृत्य चर्चां श्रोष्यति। ध्वनिरेव काव्यस्यात्मा इति मतं श्रीमदानन्दवर्धनः स्वकीये ध्वन्यलोके बहुशः प्रमाणीकृतवानस्ति। तस्य च ध्वनिलक्षणकाव्यतत्त्वस्य मुख्यः प्रकारः भवति रसादिः। अस्मिन् रसादौ अपि- रसः, भावः, रसाभासः, भावाभासः, भावसन्धिः, भावशबलता, भावोदयः भावशान्तिश्चेति अष्टौ भेदाः भवन्ति। येषां सम्मिलितरूपेण रसादिः इति एक एव प्रकारः परिगण्यते। अस्य रसादेरपि प्रथमो भेदः रसः काव्यस्य आत्मतत्त्वभूतेषु ध्वनिप्रकारेषु सर्वाधिकं महत्त्वम् आदधाति। पुनरस्य रसस्य नवभेदा भवन्ति। ते सन्ति-शृङ्गारः, हास्यः, करुणः, रौद्रः, वीरः, भयानकः, बीभत्सः, अद्भुतः, शान्तश्चेति। एते सर्वे रसाः व्यङ्ग्यरूपाः। यथा मम्मटोऽपि काव्यप्रकाशस्य पञ्चमे उल्लेखे वक्ति- 'रसादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि न वाच्यः' इति। अत एव एतेषां व्यङ्ग्यस्वरूपाणां रसानां, तत्रापि च सुकुमारतरस्य शृङ्गारस्य उपस्कारका अलङ्काराः के भवितुमर्हन्ति, के च अलङ्काराः रसविघातकत्वात् परिहेयाः भवन्ति इत्यादि अत्र पाठे निर्धारितं वर्तते। यमकादयः केचिद् अलङ्काराः शब्दानाश्रित्य एव तिष्ठन्ति। एतेषां यमकखड्गमुजबन्धादिशब्दचारुत्वप्रधानानाम् अलङ्काराणां सन्निवेशे कवेः विशेषः प्रयत्नः अपेक्षितः। काव्यस्य आत्मभूते रसे एव कवेः विशेषः प्रयत्नः स्यात्। यदि अलङ्काराणां सन्निवेशे कवेः विशेषः प्रयत्नः गच्छति तर्हि आत्मभूतस्य रसस्य सन्निवेशे दोषः आगच्छति। कविः सर्वथा काव्यात्मभूतस्य रसस्य विषये एव अवधानवान् भवेत्। तादृशस्य रसस्य सन्निवेशसमये पृथक् प्रयत्नं विना ये अलङ्काराः आगच्छन्ति ते एव रसात्मकेकाव्ये अलङ्काराः उच्यन्ते। अन्यथा ते अलङ्काराः नैव कथ्यन्ते।

रसेषु शृङ्गारः तत्रापि विप्रलम्भः अत्यन्तं कोमलः। तत्र कविः नितराम् अवधानवान् भवेत्। तेन च अस्मिन् शृङ्गारे अलङ्काराणां प्रकल्पने के के नियमाः इति अस्मिन् पाठे निरूप्यते। एषु अलङ्कारेषु कवेः पृथक्तया यत्नस्य अपेक्षितत्वात् अवधानापेक्षी सुकोमलतरः काव्यात्मभूतः शृङ्गारः उपेक्षितो भूत्वा विकलः संजायते। यमकादिवत् शृङ्गारादयोऽपि अभिधामूलत्वात् शब्दशक्तिम् अपेक्षन्ते। अस्यां परिस्थितौ यमकादयः शब्दाश्रिता अलङ्काराः कथं ध्वनेरूपस्कारकाः भवितुमर्हन्ति, वा न इत्यपि अस्मिन् पाठे विचारणीयम् आस्ते।

शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्य शोभाधायकतत्त्वानि भवन्ति अलङ्काराः। किन्तु तेषाम् औचित्यपूर्णं विनियोजनं विना काव्यचारुत्वम् अक्षुण्णं न तिष्ठति। यतो हि शब्दार्थौ उपस्कुर्वद्भिः अलङ्कारैः काव्यात्मभूतस्य ध्वनेः अपि परम्परया उपस्कारः क्रियते। काव्यात्मभूतं रसलक्षणतत्त्वं सर्वात्मना कविभिः परिपोषणीयं भवति। रूपकाद्यर्थगतालङ्काराणां सम्यग्विनियोजनविधिः अपि प्रदर्शितोऽस्ति ध्वन्यालोककारेण येन अलङ्काराः ध्वनेः अङ्गत्वं भजन्तः काव्यस्य चारुत्वं प्रकटयन्ति। स विधिः कीदृशः अस्ति? इति 'रूपकाद्यलङ्कारवर्गस्य विनिवेशने समीक्षा' इत्यवतरणे व्याख्यातं भविष्यति।

अस्य पाठस्य चतुर्थे पाठ्यांशे 'अलङ्काराणां विनिवेशने समीक्षा' इत्यन्तर्गते शीर्षके रसाद्युपकारपूर्वकं रूपकाद्यलङ्कारविनियोजनप्रकारः व्याख्यास्यते। ततः परं पाठ्यक्रमानुसारम् अस्मिन् पाठ्यांशे चत्वारः उपपाठ्यांशा अपि भविष्यन्ति। येषु पृथक्-पृथक् अलङ्कारविनियोजनविधेः उदाहरणं प्रदास्यते। ततः परं पञ्चमे पाठ्यांशे सारांशः, षष्ठे पाठ्यांशे शब्दावली, सप्तमे सन्दर्भग्रन्थः, अष्टमे सहायकग्रन्थः, नवमे पाठ्यांशे बोधप्रश्नोत्तराणि, दशमे पाठ्यांशे च अभ्यासप्रश्नाः भविष्यन्ति।

५.२ उद्देश्यम्

अस्य पाठस्य अध्ययनेन भवान्—

- कीदृशाः शब्दालङ्काराः शृङ्गारादिरसध्वनौ निबन्ध्याः न भवन्ति इति बोधं प्राप्स्यति।
- शृङ्गारे यमकादेः निबन्धनं समीचीनं कथं न भवतीति ज्ञानं प्राप्स्यति।
- विशेषतः विप्रलम्भे शृङ्गारे यमकादेः अलङ्कारस्य विनियोजनं कदापि न कर्तव्यमिति ज्ञास्यति।
- यः अलङ्कारः पृथग्यत्नं विनैव रसेन सार्द्धम् उत्पद्यमानः रसादेः उपकारको भूत्वा रसाङ्गं कथ्यते, तस्य विषये भवान् ज्ञास्यति।
- रसानाम् उपकाराय, रसाङ्गत्वाय च अलङ्काराणां विनियोजनं कथं काव्ये कर्तव्यम् इति भवान् द्रक्ष्यति।
- रसाङ्गत्वेन अलङ्कारस्य उदाहरणम् अवगमिष्यति।
- रसादौ अलङ्कारविनियोजनस्य षड् उपायाः उक्ताः सन्ति, ते के सन्ति इति सोदाहरणं ज्ञास्यति।
- सङ्कलालङ्कारस्य संसृष्टेश्च भिन्नविषयतया उभयोः भेदं ज्ञास्यति।
- रसालङ्कारयोः अङ्गाङ्गीभावबोधने सक्षमो भविष्यति।

➤ अलङ्काराणां समुचितविनियोजनपूर्वकं रसादिपरककाव्यस्य निर्माणप्रकारमव-
गमिष्यति।

➤ पाठभागे निरूपितस्य मूलग्रन्थांशस्य ज्ञानम् अधिगमिष्यति।

ध्वन्यात्मभूतेभ्यः व्यञ्जका
अलङ्काराः

५.३ अलङ्काराणां चारुत्वहेतुता

अलङ्करोति इति अलङ्कार इति अलङ्कारपदस्य व्युत्पत्त्या एव स्पष्टं भवति यत् अलङ्कारः तदैव अलङ्कारः भवति, यदाऽसौ कमपि किञ्चिद् वा अलङ्करोति, विभूषयति। यथा लोके कटककुण्डलादयः बाह्यशरीरस्य शोभां जनयन्तोऽपि शूरत्वसम्भ्यत्वादिकान् आत्मधर्मान् उपस्कुर्वन्ति, तथैव काव्येऽपि अलङ्काराः शब्दार्थस्वरूपं काव्यस्य शरीरं भासयन्तः काव्यात्मभूतं ध्वनितत्त्वमपि उपकुर्वन्ति। यः अलङ्कारः स्वोपस्थित्या यदि रसादिकस्य चमत्कारे हासम् उत्पादयति, तदा असौ सन्नपि अलङ्कारः श्लाघ्यो न भवति। यथा लोके मेखला कण्ठे, तारहार-श्च 'कटिप्रदेशे, अङ्गुलीयकं कर्णे च धार्येत, तदा तेन अलङ्कारेण चारुतैव न भवति अपितु सद्य एव असौ परिशोधनायः परिहर्तव्यो वा भवति। तथैव काव्येऽपि यदा यमकरूपकाद्यलङ्काराः काव्यशरीरभूतौ शब्दार्थौ उपकुर्वन्तः काव्यात्मभूतं रसादिकम् अपि उपकुर्वन्ति तदा ते अलङ्काराः, अन्यथा सद्यः परिहेयाः भवन्ति। अत एव कथितम् आस्ते-

अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम्।

प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा॥ इति।

अर्थात् अलङ्काराणाम् उचितविनिवेशेनैव काव्ये चारुता उत्पद्यते। यथा आचार्यः क्षेमेन्द्रो वदति-

“औचित्येन विना रुचिं वितनुते नालङ्कतिर्नो गुणाः।” इति रसोपकारकत्वमेव अलङ्काराणाम् औचित्यं भवति। एतादृशम् अर्थं गर्भीकृत्यैव आलंकारिकाः अलङ्कारस्य लक्षणं कुर्वन्ति। यथा विश्वनाथः साहित्यदर्पणे-

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशायिनः।

रसादीन् उपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्॥ इति।

दण्डी अपि तथैव-

काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलङ्कारान् प्रचक्षते। इति।

अर्थात् ये (काव्यस्य) शब्दार्थयोः अस्थिरा धर्माः रसादीन् उपकुर्वन्तः शोभातिशायिनः भवन्ति, ते अङ्गदादिवत् (अङ्गदकटककुण्डलादिविभूषणविशेषवत्) अलङ्कारा कथ्यन्ते।

अतः अलङ्काराणां चारुत्वस्य उत्पादनाय, कथं तेषां विनियोजनम् अपेक्षते, कुत्र काव्यात्मभूतस्य रसादेः परिपोषणाय तेषां परित्यागः अपि उचितो भवति इति समग्रविषयस्य परिशीलनम् अत्रैव अग्रिमे उपपाठ्यांशे प्रस्तूयते।

पुनश्च शब्दः अर्थश्च काव्यस्य शरीरं भवतः इति प्रत्यक्षम् इव भवान् अनुभवं करोति। पूर्वतः अपि प्रसिद्धम् “शब्दार्थौ तावत् काव्यस्य शरीरम्” इति। अतः बाह्यशोभाजनकत्वात् अलङ्काराः शब्दान् अर्थान् च शोभयन्ति। एषां द्वौ वर्गौ स्तः-शब्दालङ्काराः अर्थालङ्काराश्च। ये अलङ्काराः शब्दान् आश्रित्य तिष्ठन्ति ते अर्थालंकाराः कथ्यन्ते। अत्र इदम् अपि स्मरणीयं भवति- ‘यत्र शब्दपरिवृत्तेः असहत्वं (शब्दपरिवृत्त्यसहत्वम् शब्दगतत्वम्) अर्थात् यत्र काव्ये प्रयुक्तस्य एकस्य शब्दस्य स्थाने तत्पर्यायवाचिशब्दे प्रयुक्ते सति चमत्कारो नष्टो भवति, तदा तत्र शब्दालङ्कारः कथ्यते। पुनः यत्र शब्दपरिवर्त्तने कृते अपि चमत्कारः न नश्यति तत्र अर्थालङ्कारो भवति।

अयमेव नियमः शब्दगतत्वार्थगतत्वविचारे सर्वत्र काव्यदोष-गुण-ध्वन्यादिस्थले बोद्धव्यो भवति।

अधुना अग्रिमे उपपाठ्यांशे शब्दालङ्कारवर्गस्य चारुताविषये विचारः क्रियते। अर्थात् कस्यां परिस्थितौ शब्दालङ्काराणां चारुता (सौन्दर्यम्) सुरक्षिता तिष्ठति इति विचारः अग्रिमे उपपाठ्यांशे प्रस्तूयते।

५.३.१ शब्दालङ्कारवर्गस्य चारुत्वहेतुता

यथा पूर्वपाठ्यांशे कथितम्— शब्दान् आश्रित्य यत्र चमत्कारः तिष्ठति, ते शब्दालङ्काराः कथ्यन्ते। तेषां वर्गः (समुदायः) शब्दालङ्कारवर्गः भवति। अस्मिन् वर्गे काव्यप्रकाशकार दृष्ट्या षड् अलङ्काराः आगच्छन्ति। ते सन्ति-वक्रोक्तिः, अनुप्रासः यमकम्, श्लेषः, चित्रम्, पुनरुक्तवदाभासश्च।

वक्रोक्तिरप्यनुप्रासः यमकं श्लेषचित्रके।

पुनरुक्तवदाभासः शब्दालङ्कृतयस्तु षट्॥

रसप्रधाने काव्ये एषाम् अलङ्काराणां विनियोजने कविना प्रयासः कदापि न कर्तव्यः' इति भावनया श्रीमदानन्दवर्धनः प्रस्तौति कारिकां वृत्तिञ्च—

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनम्।

शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः॥

वृत्तिः— ध्वनेः आत्मभूतः शृङ्गारः तात्पर्येण वाच्यवाचकाभ्यां प्रकाश्यमानः तस्मिन् यमकादीनां यमकप्रकाराणां निबन्धनं दुष्करशब्दभङ्गश्लेषादीनां शक्तौ अपि प्रमादित्वम्। प्रमादित्वम् अनेन एतद्दर्शयते— काकतालीयेन कदाचिदेकस्य यमकादेः निष्पत्तौ अपि भूमालङ्कारान्तरवद् रसाङ्गत्वेन निबन्धनो न कर्तव्यः इति। विप्रलम्भे विशेषः' इत्यनेन सौकुमार्यातिशयः ख्याप्यते। तस्मिन् द्योत्ये यमकादेः अङ्गस्य निबन्धो नियमात्र कर्तव्यः। इति।

प्रथमं कारिका व्याख्यायते— “ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे, विशेषतः विप्रलम्भे शृङ्गारे यमकादिनिबन्धनं शक्तौ अपि प्रमादित्वम्” इति अन्वयः, ध्वन्यात्मभूते=वाक्यार्थत्वेन ध्वनि विषयभूते, अर्थात् यत्र प्रधानतया ध्वनिः तिष्ठति तत्र शृङ्गारे=रतिस्थायिभावात्मकरसे, विशेषतः विशेषेण, विप्रलम्भो=वियोगः यत्र शृङ्गारभेदो लक्षितो भवति। तत्र, यमकादिनिबन्धनम्= यमकम्-एतन्नामकः शब्दालङ्कारः, श्रुतिक्रमाक्षरावृत्तिर्यमकम् इति लक्षितः, यथा-भुजलतां जडतामबलाजनः' इति। यथा वा— 'विभातिरामापरमारणस्य विभाऽतिरामा परमा रणस्य, इति, आदि पदात् क्लृष्ट श्लेषमुरजचक्रबन्धादीनां ग्रहणम्। तेषां निबन्धनम्=ग्रन्थनम्, शक्तौ= दोषतिरोधायकसामर्थ्ये, अपि, प्रमादित्वम् =अनवधानता एव। कदाचित् तु जाते न दोष इति। वृत्तिकारः वृत्त्या कारिकां विवृतवान्। तस्याः वृत्तेः व्याख्या ध्वनेः इत्यादिना, ध्वनेः =ध्वनितत्त्वस्य, आत्मभूतः=साररूपः, शृङ्गारः=रतिस्थायिभावात्मकरसः, तात्पर्येण वाच्यवाचकाभ्यां= अभिधेयाभिधानाभ्याम्, प्रकाश्यमानः=व्यज्यमानः, यः, तस्मिन्=तादृशे शृङ्गारे, यमकादीनाम्= यमकसभङ्गश्लेषचित्रप्रभृतीनाम्, यमकप्रकाराणाम्=नवविधयमकभेदानाम्, दुष्करशब्दभङ्गश्लेषादीनाम्= दुष्करं मुरजबन्धचक्रबन्धादिःशब्दभङ्गश्लेषः=सभङ्ग श्लेषाः, तेषां निबन्धनं ग्रन्थनम्, शक्तौ अपि=दोषतिरोधायकशक्तौ। सत्यामपि, प्रमादित्वम्=अनवधानता एव। अत्र शक्तिपदस्य कविप्रतिभा इत्यर्थः। 'प्रमादित्वम्' इत्यनेन पदेन, एतत्=वक्ष्यमाणप्रकारम्, दर्शयते =उत्थाप्यते। काकतालीयेन= काककृततालफलोपभोगवत् अकस्मात्, कदाचित् न सर्वदा, कस्यचित् एकस्य यमकादेः, निष्पत्तौ=सन्निवेशे अपि, न क्षतिः। किन्तु भूम्ना=प्राशस्त्येन, अलङ्कारान्तरवत्= रूपकादिरसोपकार- कान्यालङ्कारवत्, रसाङ्गत्वेन=रसोपकारकत्वेन, निबन्धः=संयोजनम्, न कर्तव्यमिति। विप्रलम्भे विशेषतः इत्यनेन पदसमूहेन, विप्रलम्भे=विश्लेषणलक्षणे, शृङ्गारभेदे, सौकुमार्यातिशयः=

कोमलताप्रकर्षः ख्याप्यते=उद्घुष्यते। तस्मिन् द्योत्ये=प्रकाश्ये, यमकादेः=यमकप्रकाराणाम्, अङ्गस्य=अलङ्कारस्य, निबन्धः=संयोजनम्, नियमात्=नितान्तमेव, न कर्तव्यः=नैव विधातव्यः इति।

ध्वन्यात्मभूतेशृङ्गारे व्यञ्जका
अलङ्कारः

निष्कर्षतः इदम् अवधेयं यत् रसध्वनिप्रधानकाव्यं कुर्वता कविना यमकाद्यलङ्कारनिबन्धने कदापि यत्नः न कर्तव्यः। तत्रापि अतिसुकुमारे विप्रलम्भशृङ्गारे, कदाचित् कुत्रचित् सम्भोगशृङ्गारे स्यादपि।

ध्वनावलङ्कारत्वविषये ध्वनिकृता कथ्यते—

‘अत्र युक्तिः अभिधीयते।’

कारिका—

रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत्।

अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारो ध्वनौ मतः॥

वृत्तिः— निष्पत्तौ आश्चर्यभूतोऽपि यस्य अलङ्कारस्य रसाक्षिप्ततया एव बन्धः शक्यक्रियो भवेत् सोऽस्मिन् अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये ध्वनौ अलङ्कारो मतः। तस्यैव रसाङ्गत्वं मुख्यम् इत्यर्थः। इति”

एवं पूर्वोक्ताप्रकारेण ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे शब्दालङ्कारस्य स्थितिं निर्दिश्य सम्प्रति सामान्यमतनिर्देशिकां कारिकामवतारयन् वृत्तिकारः भूमिकां निबद्धनाति— ‘अत्र=अस्मिन् प्रकरणे, युक्तिः=सर्वव्यापकं वस्तु, रसादिध्वनौ अलङ्कारयोजनोपायः, अभिधीयते=उच्यते इत्यर्थः। कारिकाया अन्वयः—यस्य बन्धः रसाक्षिप्ततया शक्यक्रियः भवेत्, स अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः अलङ्कारः ध्वनौ मतः। इति।

अक्षरार्थः— यस्य अलङ्कारस्य, बन्धः=सन्निवेशः, रसाक्षिप्ततया= रसबन्धानु-कूलप्रयासेनैव, शक्यक्रियः=कर्तुं शक्यः भवेत्, स=तादृशः, अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः=रस निबन्धने यावान् प्रयासः भवति, तावता एव प्रयासेन सम्पाद्यः, अलङ्कारः, ध्वनौ= ध्वनितत्वे, मतः=सम्मतः। अर्थात् ध्वनौ स एव अलङ्कारः अलङ्कारनामयोग्यः मतः, यः रसनिबन्धनक्रमे यदि रसेनैव स आक्षिप्तो भवति, अर्थात् तन्निमित्तं पृथक् प्रयत्नस्य आवश्यकता न भवति इति।

पुनः तस्याः ‘रसाक्षिप्तादि’ कारिकायाः वृत्तिद्वारा व्याख्यां करोति वृत्तिकारः। तद्वृत्तेः अत्र व्याख्या— रसनिबन्धनं कुर्वता कविना अबुद्धिपूर्वकम् अनायासेनेति भावः, कृतः अलङ्कारबन्धः सम्पन्नः, निष्पत्तौ =तत्संसिद्धौ, आश्चर्यभूतः=अहो कथमयं निष्पन्नः अलङ्कारः, इतिरूपेण विस्मयावहः, अपि=रसनिबन्धनप्रयासकाले अलङ्कारस्य स्वतःसिद्धत्वेन चमत्कारावहोऽपि, यस्य, अलङ्कारस्य, रसाक्षिप्ततया=रससमवधानत्वेन, एव— इति अवधारणे, पृथक्प्रयत्ने, बन्धः=सन्निवेशः, शक्यक्रियः= सम्पन्ननिष्पन्नव्यापारः भवेत्, स=तादृशः एव अलङ्कारः, अस्मिन् असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्ये=रसादिध्वनौ अलङ्कारः मतः। तस्य=तादृशस्य रसाक्षिप्तस्य एव अलङ्कारस्य, एव=नान्यस्य, रसाङ्गत्वम्=रसस्य=वाक्यार्थीभूतरसध्वनेः, अङ्गत्वम्=उपस्कारकत्वं मुख्यं प्रधानम् इति=इत्थम्, अर्थः=आशयः इति, एवम्प्रकारेण सिद्धान्तम् उपस्थाप्य ग्रन्थकारः पूर्वोक्तस्य ‘अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यस्य’ अलङ्कारस्य उदाहरणं प्रस्तौति। यथा ‘कपोले’ इत्यादिना।

कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता,

निपीतो निश्शवासैरयममृतहृदयोऽधररसः।

मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति वाष्पस्तनतटीं

प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम्॥

अन्वयः— हे निरनुरोधे! तव, कपोले, पत्राली, करतल निरोधेन, मृदिता, अयम्, अमृतहृदयः, अधररसः, निश्शवासैः, निपीतः, कण्ठे, लग्नः वाष्पः मुहुः, स्तनतट,

तरलयति, तव मन्युः प्रियः जातः, वयं तु न प्रियः जातः न इति।

अक्षरार्थः हे निरनुरोधे=हे प्रियनिरपेक्षे! तव=ते, कपोले=गण्डस्थले, या पत्राली=शृङ्गारनिमित्तकचन्दनपत्ररचना, (सा) करतलनिरोधेन=विषादात् वामहस्ततलस्य पीडनेन, मृदिता=प्रोच्छिता, तथा, अयम्=एषः, प्रत्यक्षीक्रियमाणः, अमृतहृदयः=अमृतम् इव हृदयः=मनोरमः, सुधावन्मधुरः इति यावत् अधररसः=निम्नोष्ठसुधा, निःश्वासैः=खेदात् आयतोच्छ्वासैः, निपीतः=निकामं पीतः। तथा कण्ठे=गले, लग्नः=अधिष्ठितः, गलाधिष्ठितः इत्यर्थः। वाष्पः=अश्रु, मुहुः=वारम्बारं, स्तनतटं=कुचाग्रप्रान्तं, तरलयति=आन्दोलयति। तेन, तव, मन्युः=क्रोधः, प्रियः जातः=अभीष्टः अजनि, तु=पुनः, तव चिन्तकः अत्र वयमिति अहम् इत्यर्थं प्रयुक्तः न=प्रियो न जातः।

अत्रश्लोके कवेः प्रयासं विनैव व्यतिरेकालङ्कारः समागत्य विप्रलम्भशृङ्गारम् उपस्करोति। अतः अत्र विप्रलम्भशृङ्गाररसध्वनेः व्यतिरेकालङ्कारः अङ्गम्।

एवम्प्रकारेण भवान् उदाहरणं पठितवान्, यत्र अप्रयत्ननिर्वर्त्यः व्यतिरेकालङ्कारः- आगत्य विप्रलम्भशृङ्गारस्य अङ्गम् भवति। तम् एव अर्थं पुनः वृत्तिद्वारा ग्रन्थकारः स्फुटं करोति- 'रसाङ्गत्वे' इत्यादिना। तथा च वृत्तिः-

रसाङ्गत्वे च तस्य लक्षणम् अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यत्वम् इति यो रसं बन्धुम् अध्यवसितस्य कवेः अलङ्कारः तां वासनाम् अत्यूह्य यत्नान्तरम् आस्थितस्य निष्पद्यते स न रसाङ्गम्। इति।

व्याख्या- तस्य=अलङ्कारस्य, रसाङ्गत्वे=रसस्य वाक्यार्थीभूतरसादेः, अङ्गत्वे=सम्प्लोषकत्वे, लक्षणम्=इतरव्यावर्तकः, धर्मः। एकेनैव पदेन अयमेव बोद्धव्यः- 'अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यम्' इति। अतः अतीव सङ्क्षेपतः भवान् जानातु यत् यः अलङ्कारः कवेः पृथक् प्रयत्नं विना रसप्रधाने काव्ये समायाति, स अलङ्कारः तस्य रसस्य अङ्गं भवति। इति।

अत्र प्रसङ्गे भवतः मनसि एका जिज्ञासा भवितुमर्हति यत्-यदि रसं निबन्धतः कवेः काव्ये अपृथग्यत्नतया एव यः अलङ्कारः समागच्छति, स एवालङ्कारः तस्य रसस्य अङ्गम् भवति, तर्हि यमकं वा तत्प्रकारः अन्यः कोऽपि अलङ्कारः समागच्छति चेत्, असौ कथन्न रसाङ्गं भवति? इति। अस्याः जिज्ञासायाः उत्तरं पूर्वमेव उपर्युक्ते वृत्त्यंशे 'स न रसाङ्गम्' इत्यादिना प्रदत्तम्। किन्तु तस्य हेतुः अग्रे कथयिष्यते। यमके च प्रबन्धेन इत्यादौ। प्रबन्धेन=योजनाबद्धरूपेण, बुद्धिपूर्वकम्=अवश्यमेव करोमि इति क्रियमाणे=विधीयमाने, नियमरूपेण शब्दविशेषान्वेषणरूपः यत्नान्तरपरिग्रहः आपतति। अर्थात् यमकादेः तत्प्रकाराणाम् अलङ्काराणाम् अयं स्वभाव एव भवति यत् तेषाम् उपस्थितिः शब्दान्वेषणरूपप्रयत्नान्तरं विना न भवति। किन्तु अन्येषाम् उपमाद्यलङ्काराणाम् इयं स्थितिः न भवति। एते ते प्रतिभावतः कवेः बुद्धे अहम् आदौ अहम् आदौ इति स्पर्धां कुर्वन्तः समापतन्ति।

अतः प्रतिभावान् कविरपि शृङ्गारात्मभूते रसे यमकादिशब्दप्रधानालङ्काराणां निबन्धने कदाचित्प्रयासं न कुर्यात्। इति उपापाठ्यांशसारः।

किञ्च रसादेः अन्यप्रभेदेषु रसाभासादिषु पूर्वविवेचनानुसारं यमकादेः निवारणं न कर्तव्यम्। यथा अत्र अग्रिमायां कारिकायां वक्ति ग्रन्थकारः-

रसाभासाङ्गभावस्तु यमकादेर्न वार्यते।

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे त्वङ्गता नोपपद्यते॥

व्याख्या- अनौचित्यप्रवर्तितः रसः=रसाभासः भवति, तस्य अङ्गभावः, यमकादेः न वार्यते=न निषिध्यते। केवलं ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे एव यमकादेः अङ्गता न उपपद्यते=न सञ्जायते इति। एवं रसाभासादौ शब्दालङ्कारस्य चारुता इति सिद्ध्यति।

५.३.२ अर्थालङ्कारवर्गस्य चारुत्वहेतुता

पूर्वोक्तप्रकारेण भवान् अवगतवान् यत् शृङ्गाररसे, तत्रापि विशेषतः विप्रलम्भ शृङ्गारे यमकादिशब्दालङ्काराणां विनिवेशने प्रतिभासम्पन्नोऽपि कविः प्रयासं न कुर्याद् इति। अस्मिन् उपपाठ्यांशे रूपकादेः अर्थालङ्कारवर्गस्य सन्निवेशनप्रकारं व्याख्यातुं ग्रन्थकारः अवतरणपूर्विकां कारिकां, प्रस्तौति।

अन्वयः— ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः रूपकादिः अलङ्कारवर्गः यथार्थताम् एति। इति।

अश्वरार्थः— ध्वन्यात्मभूते=ध्वनिविषयभूते, शृङ्गारे=रतिस्थायिभावात्मके शृङ्गाररसे, समीक्ष्य=सम्यग् विचार्य, विनिवेशितः=निबद्धः, रूपकादिः=रूपकप्रभृतिः, अलङ्कारवर्गः=अर्थालङ्कारसमूहः, यथार्थताम् अलङ्कारताम्, चारुत्वहेतुताम्, एति=प्राप्नोति इत्यर्थः। पुनः वृत्तिकारः वृत्त्या कारिकार्थं स्फोटयति। अलङ्कारो नाम इत्यादिना— हि इत्यवधारणे (निश्चयार्थे) बाह्यालङ्कारसाम्यात्=लौकिकालङ्कारवत्, यथा कटककुण्डलादिः अलङ्कारः सुविचार्य विनिवेशितः एव शरीरस्य शोभां जनयन् अलङ्कार इति सार्थकनामा भवति, तथैव रूपकादिः अलङ्कारसमुदायः अपि अङ्गिनः=वाक्यार्थभूतरसादेः, चारुत्वहेतुः=सौन्दर्यकारणम्, उच्यते=कथ्यते। भवान् अत्र प्रश्नं करिष्यति यत् कटककुण्डलाद्यलङ्कारास्तु शरीरस्य संयोगं कुर्वन्ति, न तु आत्मनः, तथैव रूपकादिः अलङ्कारः वाच्यवाचकसंयोगेन भवन्ति, तर्हि कथमसौ अलङ्कारः काव्यात्मभूतस्य रसस्य अङ्गम्। तर्हि अस्य सावधानतया उत्तरं श्रोतव्यम्— अस्य उत्तरं भवान् प्रस्तावनाप्रसङ्गे श्रुतवान् अस्ति। पुनः स्मणार्थम् उच्यते यत् उभयोः सम्बन्धः परम्परया निश्चीयते। अर्थात् शरीरस्थालङ्कारेणापि आत्मा प्रभावितो भवति। अतः एतादृशः वाच्यालङ्कारवर्गः, रूपकादिः यावान् उक्तः=अधुना यावत् प्रोक्तः, अलङ्काराणाम् अनन्तत्वात् भविष्यत्कालेऽपि कैश्चित् यदि, वक्ष्यते=कथयिष्यते। स सर्वोऽपि यदि, समीक्ष्य=सम्यक्तया विचिन्त्य, विनिवेश्यते=निबध्यते। अर्थात् यत्र यथाधारणेन शोभायाः अधिकता भवति, तत्र तथैव विनिवेशनेन इति। अन्यथारीत्या निवेशनेन शोभायाः विनाशः एव भविष्यति इति भावः। यथा— अनुचितविनिवेशनस्य उल्लेखम् आचार्यक्षेमेन्द्रः कृतवान् अस्ति— 'औचित्यविचारचर्चायाः प्रारम्भे'—

कण्ठे मेखलयानितम्बफलके तारेण हारेण,
पाणौ नूपुरबन्धनेन चरणौ केयूरपाशेन वा।
औचित्येन विना रुचिं वितनुते नालंकृतिर्नो गुणाः॥ इति

एवं भवान् स्पष्टं ज्ञातवान् यत्— यथा लौकिकः कटककुण्डलादिभूषणविशेषः शरीरे यथास्थानं विनिवेशितः शरीरसंयोगेन आत्मनः अपि सौन्दर्याय भवति, तथैव वाच्येन सह सम्बद्धः सर्वरूपकादिः अर्थालङ्कारः अङ्गिभूतस्य ध्वनेः सौन्दर्याधायको भवति इति।

अर्थात् अर्थालङ्कारवर्गस्य चारुता तस्य समीक्षापूर्वकविनिवेशने एव अवलम्बिता भवति। समीक्षाप्रकारस्तु अग्रे वक्ष्यते। एवं यमकादिशब्दालङ्काराणां रसाभासादौ चारुत्वहेतुता, न तु रसध्वनौ। अर्थालङ्काराणाम् अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यत्वं चारुताहेतुः। किञ्च रसाद्यङ्गभावेन निवेशनं अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यत्वं वा सर्वस्य (शब्दगतस्य अर्थगतस्य च) अलङ्कारस्य चारुत्वहेतुता वर्तते।

मूलग्रन्थः

इदानीं ध्वन्यात्मभूतस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽलङ्कारवर्गः आख्यायते—

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः।

(वृत्तिः) अलङ्कारो बाह्यालङ्कारसाम्याद् अङ्गिनः चारुत्वहेतुः उच्यते। वाच्यालङ्कारवर्गश्च रूपकादिः यावान् उक्तो वक्ष्यते च कैश्चित्, अलकाराणामनन्तत्वात्। सर्वोऽपि यदि समीक्ष्य विनिवेश्यते, तदाऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य ध्वनेः अङ्गिनः सर्वस्य एव चारुत्वहेतुः निष्पद्यते।

बोधप्रश्नाः

१. शृङ्गाररसे कः अलङ्कारः परिहेयो भवति।
२. विप्रलम्भे शृङ्गारे यमकं कथं न निबन्ध्यो भवति।
३. अलङ्काराणां चारुतायाः किं कारणम्।
४. रूपकादिरलङ्कारः यथार्थतां कदा प्राप्नोति?
५. अलङ्काराणां मुख्यतः कौ वर्गौ?

५.४ अलङ्काराणां विनिवेशने समीक्षाः

पूर्ववर्ति पाठ्यांशे भवान् ज्ञातवान् यत् सम्यग् विनिवेशनेन सर्वे रूपकादयः अलङ्काराः रसादेः अङ्गत्वं प्राप्नुवन्ति इति। इदानीं पुनः प्रश्नः उदेति यत् एतेषां सम्यग् विनिवेशनं कथं भवतीति। अतः एतद्बोधार्थं ग्रन्थकारः अधोलिखितकारिकाद्वयेन पञ्च उपायान् प्रस्तौति। यथा—

“एषा चास्य विनिवेशने समीक्षा—

विवक्षा तत्परत्वेन नाङ्गित्वेन कदाचन।

काले च ग्रहणत्यागौ नातिनिर्वहणैषिताः॥

निर्व्यूढावपि चाङ्गत्वे यत्नेन प्रत्यवेक्षणम्।

रूपकादिरलङ्कारवर्गस्याङ्गत्वसाधनम्॥ इति॥”

अनयोः कारिकयोः विनिवेशनस्य ये पञ्च प्रकाराः उक्ताः सन्ति, ते एवं परिगणनीयाः—

१. तत्परत्वेन विवक्षा नाङ्गित्वेन कदाचन— रूपकादेः अलङ्कारवर्गस्य अयं प्रथमः समीक्षाप्रकारः अस्ति। तथाहि— रूपकादिः यावान् अर्थालङ्कारवर्गः कथितः सः सर्वः आत्मभूतस्य रसस्य अङ्गभूतः स्यात्। रसादिषु एव अलङ्कारस्य तात्पर्यं भवेत्। रसादिः अलङ्कारवर्गः गौणः इति तात्पर्यम्। एवमेव रूपकादिः अलङ्कारवर्गः कदाऽपि अङ्गित्वेन न भवेत्। यदि रूपकादिः अलङ्कारवर्गः रसादेरपेक्षया अङ्गी भवते तर्हि तस्य अलङ्कारत्वमेव न भविष्यति। अलङ्कारः सर्वथा अलङ्कार्यम् अलङ्कारोति। तेन च अलङ्कार्यो रसादिः मुख्यः। रूपकादिः अलङ्कारः गौणः।

२. काले च ग्रहणम्— काले इत्यस्य उचितावसरे इत्यर्थः। यस्मिन् अवसरे रूपकादेः अलङ्कारवर्गस्य औचित्यं प्रतीयते तस्मिन्नेव समये तस्य अलङ्कारवर्गस्य ग्रहणम्= प्रयोगः अपेक्षते इति द्वितीयः समीक्षाप्रकारः।

३. काले च त्यागः— यस्मिन्नवसरे रूपकादेरलङ्कारवर्गस्य परित्यागः अपेक्षितः तस्मिन्नेव समये तस्य त्यागः भवेत्। यावत्पर्यन्तम् अलङ्कारस्य वर्णनेन रसादेः परिपोषः भवति तावत्पर्यन्तमेव रूपकादेः ग्रहणं भवेत्। ततः परं सुन्दरोऽपि अलङ्कारः रसादिपरिपोषाय त्याज्य एव— इति तृतीयः समीक्षाप्रकारः।

४. न अतिनिर्वहणैषिता— अयं चतुर्थः समीक्षाप्रकारः। रूपकादेः निर्वाहे अत्यन्तम् इच्छा माऽस्तु इत्यर्थः। कविः रसादेः निर्वाहे एव अत्यन्तम् इच्छावान् भवेत्। न तु अलङ्कारस्य निर्वहणे। यदि अलङ्कारस्य निर्वहणेन रसादेः कोऽपि लाभः न दृश्यते तर्हि अलङ्कारस्य निर्वाहणं नैव कार्यम्। अयमेव 'नातिनिर्वहणैषिता' इत्यस्याभिप्रायः।

५. निर्व्यूढौ अपि यत्नेन अङ्गत्वे प्रत्यवेक्षणम्— एष पञ्चमः समीक्षाप्रकारः। यदि रूपकादिः अलङ्कारवर्गः निर्व्यूढः तर्हि प्रयत्नेनापि असौ रसादेरङ्गत्वेन विधेयः। अलङ्कारवर्गस्य अङ्गत्वेनैव सर्वथा विनिवेशः कार्यः। यदि नापेक्षितः तदाऽसौ परित्याज्यः। कथञ्चित् न परित्यज्यते चेदसौ महता प्रयत्नेनापि अङ्गत्वेन कार्यः इति तात्पर्यम्।

पूर्वोक्तं सर्वमापे रूपकादेरलङ्कारवर्गस्य अङ्गत्वसाधनं तत्त्वं भवतीत्यर्थः अग्रिमे उपपाठ्यांशे प्रत्येकं प्रकारस्य उदाहरणद्वारा विमर्शः प्रस्तूयते।

५.४.१ तत्परत्वेन विवक्षाया उदाहरणम्

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशति बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः।
करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं,
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती॥ इति।

अन्वयः— हे मधुकर! त्वं कृती खलु, यतः चलापाङ्गां वेपथुमतीं दृष्टिं बहुशः स्पृशसि, रहस्याख्यायी इव कर्णान्तिकचरः मृदु स्वनसि, करौ व्याधुन्वत्याः रतिसर्वस्वमधरं पिबसि, वयं तु तत्त्वान्वेषात् हताः। इति।

व्याख्या— हे मधुकरः=हे भ्रमर! त्वं=भवान्, कृती=भाग्यशाली कृतकृत्यः, खुल=निश्चयेन, यतः चलापाङ्गाम्=चञ्चलकटाक्षाम्, वेपथुमतीम्=कम्पनयुक्ताम्, दृष्टिम्=विलोचनम्, बहुशः=अनेकवारम्, स्पृशसि=स्पर्शविषयीकरोषि, अस्मत्कृते तु तद्गोचरीभवनम् अपि दुर्लभम्, रहस्याख्यायी इव=रहस्यवक्ता इव, कर्णान्तिकचरः=कर्णयोः समीपं गतः, मृदु=मधुरम्, यथा कश्चित् अपरः न शृणुयात्, तथा, स्वनसि=शब्दं करोषि। वयं तु दूराद् अपि स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुं समर्थाः न स्म, आकर्षणं तु दूरे तिष्ठतु। करौ=हस्तौ, व्याधुन्वत्याः=क्षिपन्त्याः, अनभिलषन्त्या अपि, रतिसर्वस्वम्=सुरतनिधिभूतम्, अधरम्=निम्नोष्ठम्, पिबसि=निभृतं पानं करोषि, वयं तु परामर्शो अपि न क्षमाः, कुतः पानम्, वयं तु तत्त्वान्वेषात्=यथार्थानुसन्धानेन, सा अभिलषति न वा इति बहुधा विचारेण हताः=प्रणष्टाः, वयं तु साभिलाषा अपि केवलम् आयासिता एव, त्वं तु अयत्नेनैव सिद्धः इति व्यङ्ग्यार्थः।

अत्र पद्ये शिखरिणी नामकं छन्दः, तस्य लक्षणं यथा— 'रसैः रुद्रैः छिन्ना य म न स भ लागः शिखरिणी' इति।

लक्ष्ये लक्षणं संघटयति 'अत्र इत्यादिना वृत्तिभागेन (मूलपाठः) अत्र हि भ्रमरस्वभावोक्तिः अलङ्कारो रसानुगुणः। इति।

अत्र=अस्मिन् पद्ये, हि=वाक्यालङ्कारे, भ्रमरस्वभावोक्तिः=भ्रमरस्य=षट्पदस्य यः स्वभावः स्वक्रिया, तस्य उक्तिः=कथनं तद्रूपः=स्वभावोक्तिः, रसानुगुणः=रसस्यशृङ्गारस्य, अनुगुणः=उत्कर्षाधायकत्वाद् अङ्गभूतः इति।

अयम् आशयः— 'स्वभावोक्तिः डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्' इति मम्मटलक्षितानुसारं यो वस्तुनः स्वभावः तस्य निरुक्तिः=कथनम्, तद्रूपः=स्वभावोक्तिः अलङ्कारः।

ध्वन्यात्मभूतेश्वरारे व्यञ्जका
अलङ्काराः

अत्र च भ्रमरो नीलोत्पलधिया नेत्रं स्पृशति, कर्णयोः ध्वनति, कुवलयभासेन, मधुरम् अधरं पिबति इति भ्रमरस्वभावस्य निरुक्तेः स्वभावोक्तिः अलङ्कारः। स च वाक्यार्थीभूतस्य शृङ्गारस्य अङ्गताम् उपगतः अस्ति।

किन्तु ध्वन्यालोकस्य प्रसिद्धः दीधितिटीकाकारः अत्र उक्तपद्ये स्वभावोक्त्य-लङ्कारस्य स्वीकारे अरुचिं प्रदर्शयन् वक्ति- वस्तुतस्तु अत्र भ्रमरस्य असाधारणधर्मस्य वर्णनाभावात् न स्वभावोक्तिः, किन्तु व्यतिरेकः चमत्कारः भूमिः। अर्थात् व्यतिरेकालङ्कारः 'उपमानाद् यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः। इति लक्षितः शृङ्गारं पुष्पान् तदङ्गत्वं च भजन् वास्तविकीम् अलङ्कारतां श्रयति इति विचारणीयम्।

किञ्च 'तत्परत्वेन विवक्षा' इति पूर्वोक्त सन्निवेशनप्रकारेण सहैव कथितं एकम् अपरम् अंशं व्याकरोति ग्रन्थकारः। 'नाङ्गित्वेन कदाचन' इति। अर्थात् अङ्गरूपेण विवक्षितः अलङ्कारः कदाचित् अपि अङ्गिरूपेण (प्रधानरूपेण) न संयोजनीयः इति। यथा निम्नोक्ते पद्ये अङ्गित्वेन विवक्षितोऽपि पर्यायोक्तः अलङ्कारः प्रधानरूपेण (अङ्गित्वेन) योजितो दृश्यते।

चक्राभिघातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहुबधूजनस्य।
आलिङ्गनोद्दामविलासबन्ध्यं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम्॥ इति।

अन्वयः- यः चक्राभिघातप्रसभाज्ञया एव राहुबधूजनस्य रतोत्सवम् आलिङ्गनोद्दाम- विलासबन्ध्यं चुम्बनमात्रशेषम्, चकार। इति।

व्याख्या- यः= अत्र विष्णुः, चक्राभिघातप्रसभाज्ञया, चक्रेण=सुदर्शननामकेन विष्णोः शस्त्रेण, यः अभिघातः=प्रहारः, स एव प्रसभाज्ञा=अनुलङ्घनीयः आदेशः, एव=इत्यवधारणे, राहुबधूजनस्य=राहोः विलासिन्याः, रतोत्सवम्=रतिक्रीडाम्, आलिङ्गनोद्दामविलासबन्ध्यम्=आलिङ्गनम्-आश्लेष उद्दामम्, प्रधानं येषु ते=तादृशाः विलासाः=निधुवनविहाराः। तैः बन्ध्यम्=शून्यम्, चुम्बनमात्रशेषं=चुम्बनमात्रावशिष्टम् यस्मिन्, तत्=तादृशम्, चकार विदधे। अत्र पर्यायोक्तम् अलङ्कारः। अस्य अलङ्कारस्य लक्षणं कथितम् अस्ति- "पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद् वचः।" अर्थात् यत्र वाच्यवाचकपदरहितेन व्यापारेण यत्प्रतिपादनं तत्पर्यायेण कथनं पर्यायोक्तं भवति।

वृत्तिकारः निष्कर्षं कथयति-अत्र=अस्मिन् वाक्ये, हि=अवधारणे, रसादितात्पर्यं=भगवद्विषयकरतिभावप्रयोजने, सत्यपि=विवक्षिते अपि, पर्यायशब्देनैव=झटित्यर्थप्रत्यायनरूपस्य अलङ्कारस्य, अङ्गित्वेन, विवक्षा=अभीष्टता, इति=इति उपसंहारे। अत्र भगवत्प्रतापः विवक्षितः तद्विषयकरतिभावरूपः किन्तु तस्य तस्य चारुता पर्यायोक्तेन न्यूनीकृता। अतः चमत्काराधिक्यात् अत्र पर्यायोक्तस्य अलङ्कारस्य एव अङ्गिता (प्राधान्यम्) सिद्ध्यति।

५.४.२ काले ग्रहणत्यागयोः उदाहरणम्।

यथा-

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुरुरुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन् कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम्॥

अन्वयः- अहम् उद्दामोत्कलिकाम्, विपाण्डुरुरुचं क्षणात् प्रारब्धजृम्भां अविरलैः श्वसनोद्गमैः आत्मनः आयासम् आतन्वतीम्, समदनां अन्यां नारीम् इव इमां उद्यानलतां ध्रुवं

पश्यन् देव्याः मुखं अद्य कोपविपाटलद्युति करिष्यामि। इति।

ध्वन्यात्मभूतेभृङ्गारे व्यञ्जका
अलङ्काराः

व्याख्या— अहम्=उदयनः, उद्दामोत्कलिकाम्=उत्कृष्टा उदगता, प्ररूढा कलिका-कुड्मलं यस्याः ताम्, विपाण्डुररुचम्=विपाण्डुरा सिता रुक् कान्तिः यस्याः ताम्, क्षणात्=तदवसरे एव सद्यः एव वा, प्रारब्धजृम्भाम्-प्रारब्धा उपक्रान्ता जृम्भा विकासो यस्याः ताम्, अविरलैः=घनैः, श्वसनोद्गमैः=वसन्तपवनैः। आत्मनः=स्वस्य, आयासम्=आन्दोलनयत्नम्, आतन्वतीम्=विस्तारयन्तीम्, समदनाम्=मदननामकवृक्षविशेषेण सह आश्रिताम्, नारीपक्षे उद्दामोत्कलिकाम्=उद्दामा, उत्कृष्टा, उत्कलिका उत्कण्ठा यस्याः सा, तां, प्रियसङ्गमाय नितान्तमेव उत्कण्ठिताम्, विपाण्डुररुचम्=गौरवर्णाम्, क्षणात्=प्रियदर्शनावसरे एव, प्रारब्धजृम्भां=प्रारब्धा, समुत्पन्न जृम्भा=कामवेगकृतः अङ्गमर्दः, मुखविकासदिशच यस्याः ताम्, अविरलैः=निरन्तरैः निरन्तरैः, श्वसनोद्गमैः=श्ववासोच्छवासैः, निश्श्वासपरम्पराभिः, आत्मनः=स्वस्य, आयासं=खेदम्, आतन्वतीं=वर्द्धयन्तीम्, समदनाम्=कामप्रवेगेन आर्ताम्, अन्याम्=अपराम्, नारीम्=स्त्रियम्, इव=यथा, इमाम्=पुरोवर्तिनीम् उद्यानलताम्=वाटिकावल्लरीम्, ध्रुवम्=निश्चयेन, पश्यन्=अवलोकयन्, देव्याः=वासवदत्तायाः, मुखम्=वदनम्, अद्य=इह अस्मिन्नेव समये, कोपविपाटलद्युति=कोपेन=ईर्ष्याजन्यक्रोधेन, विपाटला-आरक्ता, द्युतिः कान्तिः यस्य, तत्, करिष्यामि=विदधामि इति।

अत्र शार्दूलविक्रीडितं नामच्छन्दः, एतद्व्यञ्जनं यथा-सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्। अर्थात् यस्मिन् छन्दसि म-स-ज-स-त-त गणाः अन्ते च एको गुरुः तिष्ठति, तत् शार्दूल विक्रीडितं कथ्यते। पद्यमिदं श्रीहर्षरचितरत्नावलीतः अत्र उद्धृतं विद्यते। पद्मिनीम् उद्दिश्य राज्ञः उदयनस्य इयम् उक्तिः अस्ति। 'पद्यमिदम्' अङ्गित्वेन अविवक्षितम् अपि रसोपकारानुकूलावसरे अलङ्कारस्य ग्रहणम्' इत्यस्य उदाहरणं अस्ति।

निष्कर्षं प्रस्तौति ग्रन्थकारः- इयं वृत्तिः उदाहरणसंघटिका।

इति। इत्थम्, अत्र=अस्मिन् पद्ये, उपमया सहितः श्लेषः =उपमाश्लेषः तस्य=उपमाश्लेषस्य च रसस्य प्रमुखीभावदशायां ग्रहणम्। उपमा-'सादृश्यमुपमा भेदे' इति काव्यप्रकाशे उपमायाः लक्षणम्। श्लेषः- उभयविशेष्यान्वितयोः एकेन प्रोक्तयोः अर्थयोः श्लेषः। अत्र लतानायिकयोः सादृश्यवर्णनात् उपमा भवति तथा एकेनैव पदेन लतानायिकयोः प्रोक्तेः श्लेषोऽपि अस्ति। अग्रिमप्रकरणे सागरिकां प्रति उदयनस्य प्रेम दृष्ट्वा वासवदत्तायाः भाविनः ईर्ष्याविप्रलम्भस्य उपकारत्वेन तस्य प्रमुखीभावदशायां पुरःसरायमाणत्वेन उपमायाः श्लेषस्य च अलङ्कारयोः उपादानम् अवसरानुकूलम्। इति।

काले त्यागस्य उदाहरणम्- 'काले ग्रहणत्यागौ' इति पूर्वकारिकोक्तप्रकारेण ग्रहणस्य विमर्शः कृतः। सम्प्रति अनुकूलसमये रूपकादेः अलङ्कारवर्गस्य त्यागस्य उदाहरणं प्रस्तूयते-

रक्तस्तवं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणैस्त्वामायान्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि। कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः॥ इति।

इति। अन्वयः- हे अशोक! त्वं नवपल्लवैः रक्तः, अहमपि प्रियायाः श्लाघ्यैः गुणैः रक्तः (अस्मि) स्मरधनुर्मुक्ताः शिलीमुखाः त्वाम् आयान्ति, तथा माम् अपि स्मरधनुर्मुक्ताः शिलीमुखाः आयान्ति, कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे, मम अपि तद्वत्, आवयोः सर्वं तुल्यम्, केवलम् अहम् धात्रा सशोकः कृतः॥ इति।

व्याख्या- हे अशोक!= अशोकनामवृक्षः, त्वम्=भवान्, नवपल्लवैः=नूतनकिसलयैः, रक्तः=लोहितवर्णः, अहं (नायकः) अपि, प्रियायाः=प्रेयस्याः, श्लाघ्यैः=प्रशंसनीयैः,

गुणैः=अनुरागादिभिः, रक्तः=अनुरक्त, अस्मीति शेषः। त्वाम्=भवन्तम्, स्मरधनुर्मुक्ता=त्यक्तान्यपुष्पा, शिलीमुखाः=भ्रमराः, आयान्ति=पतन्ति, तथा=तथैव, माम् अपि, स्मरधनुर्मुक्ता=कामदेवचापपातिताः शिलीमुखाः=बाणाः, आपतन्ति। कान्तापादतलाहतिः=कान्तायाः=सुन्दर्याः, पादतलाभ्याम्=चरणासनाभ्याम् आहतिः=ताडनम्, तव=भवतः, मुदे हर्षाय भवति-‘पादाघाताद् अशोकः विकसति’ इति सिद्धान्तः कविसमुदाये प्रसिद्धः, मम अपि, तद्वत्=तादृशमेव, प्रियाचरणतलाघातः हर्षाय भवति। तेन हेतुना, आवयोः=नौ, सर्वम्=निखिलमेव, तुल्यम्=समम्, केवलम् एतावदेव अन्तरम् अस्ति यत् अहं धात्रा=ब्रह्मणा, सशोकः=शोकपीडितः कृतः=विहितः।

त्वं नवकिसलयैः रक्तः, अहमपि प्रियागुणैश्चरुक्तः, त्वयि शिलीमुखाः (भ्रमराः) समापतन्ति, मयि अपि शिलीमुखा (कामबाणाः), कान्तायाः पादाघातात् त्वं प्रसन्नो भवसि अहमपि तथैव। इत्थं समानेऽपि सर्वस्मिन्, त्वम् अशोकः=शोकरहितः, अहं तु प्रियमेलनस्य अभावात् सशोकः अस्मि इति। अस्मिन् पद्ये छन्दः शार्दूलविक्रीडितम्। अस्य लक्षणं पूर्ववर्तिपद्ये लिखितम्।

पुनः वृत्तिद्वारा उदाहरणश्लोके अवसरे अलङ्कारत्यागस्य लक्षणं संघटयति। अत्र इत्यादिना- अत्र=अस्मिन् पद्ये, हि, प्रबन्धप्रवृत्तः=प्रबन्धे गुम्फनविधौ प्रवृत्तः=समारब्धः, पार्दत्रयेण निर्वाहः अपि कृतः, श्लेषः=एतन्नानमकः अलङ्कारः, अस्य लक्षणम् अपि पूर्वम् उक्तम्। यथा- ‘उभयविशेषान्वितयोः एकेन प्रोक्तिरर्थयोः श्लेषः’ इति। व्यतिरेकविवक्षया=व्यतिरेकनामकस्य अलङ्कारस्य वर्णनेच्छया, (अस्य अपि लक्षणं पूर्वम् उक्तवान् अस्मि। ‘उपमानोपमेययोः यत्र उपमेये विशेषता’ इति) त्यज्यमानः=उपेक्ष्यमाणः रसविशेषं=विप्रलम्भ शृङ्गारं, पुष्पाति=परिपोषं करोति। इति। अत्र पद्ये रक्तत्व-शिलीमुखागमन- पादाघातहर्षत्वादिधर्माणाम् एकैकेनैव पदेन अशोकवक्त्रोः कथनेन श्लेषालङ्कारः। तत्रापि च रक्तशिलीमुखयोः शब्दपरिवर्तनाऽसहत्वात् शब्दश्लेषः, पादाघाते च परिवर्तनसहत्वात् अर्थश्लेषः अस्ति। पुनः चतुर्थे चरणे कविः श्लेषालङ्कारयोजनां परित्यज्य व्यतिरेकम् अवलम्बते। येन श्लेषापेक्षया व्यतिरेकालङ्कारस्य रसस्य आनुगण्यं (अनुकूलत्वम्) आयातम् अस्ति। अत्र व्यतिरेकालङ्कारः विप्रलम्भ शृङ्गारस्य अङ्गतां सम्यक् निर्वहति।

५.४.३ नातिनिर्वहणैषितायाः उदाहरणम्

भवान् अस्मिन् उदाहरणे द्रक्ष्यति यत्-यः कविः काव्ये रसस्य निर्वाहार्थं दत्तचित्तः अस्ति, स रसपोषणबद्धक्षयः कविः प्रारब्धम् अलङ्कारम् अपि दूरं यावद् निर्व्योढुं न इच्छति। अर्थाद् यदि कविः अलङ्कारपोषणे एव रुचिं दर्शयिष्यति, तर्हि रसः उपेक्षितः सन् मुख्यत्वं नैव धारयिष्यति इति भावः।

कोपात् कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्ध्वा दृढं,
नीत्वा वासनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः।

भूयो नैवमिति स्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं,
धन्यो हन्यत एव निहृतिपरः प्रेयान् रुदत्या हसन्॥

इत्यादौ रूपकमाक्षिप्तमनिर्व्यूढं च परं रसपुष्टये। इति।

अन्वयः- ‘कोपात् रुदत्या दयितया सायं कोमललोलबाहुलतिकापाशेन दृढं बद्ध्वा वासनिकेतनं नीत्वा सखीनां पुरः स्खलत्कलगिरा दुश्चेष्टितं संसूच्य भूयः न एवं इति निहृतिपरः हसन् धन्यः प्रेयान् हन्यते एव।

व्याख्या- कोपात्=परनायिकासङ्गमरूपम् अपराधं ज्ञात्वा क्रोधात्, रुदत्या=समाक्रन्दन्त्या, दयितया=प्रियया, सायम्=सन्ध्याकाले, कोमललोलबाहुलतिकापाशेन=कोमलौ=

मृदुलौ, लोलौ-चञ्चलौ यौ बाहू-भुजौ एव लतिका, बल्लरी, सा एव पाशः, तेन, दृढम्=निपुणतया, बद्ध्वा=आबध्य, वासनिकेतनम्=भोगावासम्, नीत्वा, सखीनाम्=आलीनाम्, पुरः=अग्रे, पुनः एवं न करिष्यसि इति कोपसमुद्बेगेन=स्खलत्कलगिरा-स्खलन्ती नुदयन्ती, कला=मधुरा गीः वाग् यस्याः तया, दुश्चेष्टितम्=अपराधम् संसूच्य=प्रकटय, भूयः पुनरपि, न एवं करिष्यसि इति हसन=हासव्याजेन, निहतिपरः=स्वापराधनिगूहनपरायणः, धन्यः=सौभाग्यशाली, प्रेयान्=प्रियतमः, हन्यते=ताड्यते, एव। इति।

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे व्यञ्जका
अलङ्कारः

वृत्तिद्वारा उदाहरणं संघटयति ग्रन्थकारः-‘इत्यादौ’ इत्यादिना-इत्यादौ-उक्तकाव्ये बाहुलतिकापाश इत्यनेन रूपकं प्रारब्धं, किन्तु समाप्तिं यावत् न नीतम्। तथा कृते सति अत्यन्तम् अर्थसौष्ठवं न स्यात्। रूपकलक्षणं यथा-तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमययोः इति। आक्षिप्तम्=उत्थापितम्। अत्र लोचनकारः निर्वदति- ‘बाहुलतिकायाः पाशत्वेन रूपणं यदि अन्तं यावद् निर्वाह्येत तदा-दयिता-व्याधबधूः स्यात्, वासगृहञ्च कारागार-पञ्जरादिकं स्यात् तेन परमनौचित्यं स्यात्। अस्यां परिस्थितौ शृङ्गाररसः परिपोषणात् पूर्वमेव भग्नः स्यादिति।

५.४.४ निर्व्यूढौ अपि प्रयत्नेन अङ्गत्वेन प्रत्यवेक्षणम्

एवं भवान् रसादिध्वनौ अलङ्काराणां सन्निवेशोपायस्य पञ्च उदाहरणानि पठितवान्। अन्तिमं पष्ठम् उदाहरणं प्रस्तूयते। यत्र अलङ्कारस्य निर्वाहेऽपि यत्नेन अप्राधान्येन (अङ्गत्वेन) तस्य प्रत्यवेक्षणम् अर्थात् पर्यालोचनं भवति। इति।

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं,
वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान्।

उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्,
हन्तैकस्थं क्वचिदपि न ते भीरु सादृश्यमस्ति॥

उदाहरणपद्यस्य अन्वयः- हे भीरु! श्यामासु ते अङ्गम्, चकितहरिणीप्रेक्षणे, (ते) दृष्टिपातं, शशिनि, (ते) वक्त्रच्छायां, शिखिनां बर्हभारेषु (ते) केशान्, प्रतनुषु नदीवीचिषु (ते) भ्रूविलासान् उत्पश्यामि, हन्त, क्वचिदपि, ते, सादृश्यम्, एकस्थं न अस्ति। इति।

व्याख्या- उत्तरमेघे यक्षः स्वप्रियां सम्बोध्य संदेशरूपेण कथयति। हे भीरु=हे भयशीले! श्यामासु=प्रियङ्गुलतासु ते=तव अङ्गम्, चकितहरिणीप्रेक्षणे=भीतमृगीविलोकने, (ते=तव) दृष्टिपातम्=विलोकनम्, शशिनि=चन्द्रे, (ते) वक्त्रच्छायाम्=मुखशोभाम्, शिखिनाम्=मयूराणाम्, बर्हभारेषु=पिच्छसमुदायेषु (ते) केशान्=कचान्, प्रतनुषु=कृशासु, नदीवीचिषु=नदीतरङ्गेषु, (ते) भ्रूविलासान्=भ्रुवोः विलासान्=कटाक्षान्, उत्पश्यामि=उत्प्रेक्षे, उत्प्रेक्षणं करोमि। हन्त=कष्टम्, क्वचिदपि=कुत्रापि, ते=भवत्याः, सादृश्यम्=साम्यम्, एकस्थम्=एकस्मिन् वस्तुनि स्थितं न अस्ति=न विद्यते। इति।

वृत्तिं व्याख्यान् वृत्तिकारः उदाहरणं लक्ष्ये संघटयति-इत्यादौ इति-अस्मिन् श्लोके स=रूपकादिः अलङ्कारः उपनिबध्यमानः, कवेः=काव्यकारस्य, रसभिव्यक्तिहेतुः=रसस्य अभिव्यक्तेः कारणं भवति।

अत्र प्रकृते श्लोके-उत्प्रेक्षालङ्कारस्य निर्वाहकं साम्यं तत्त्वं यथा प्रारब्धम्, तथैव परिसमाप्तम् अपि विप्रलम्भ शृङ्गाररसं पुष्पाति एव। निर्व्यूढस्य अपि-अन्तिमं यावत् निर्वाहं प्रापितस्य साम्योत्प्रेक्षालङ्कारस्य यत्नाद् रसोपकारकत्वेन समीक्षणात् अस्य अङ्गत्वम् उक्तम्।

एवम्प्रकारेण भवता पुनः अवधार्यं यत् रूपकादीनाम् अलंकाराणां समीक्षापूर्वक-
सन्निवेशस्य ये षड् उपायाः, दर्शिताः, तान् उल्लङ्घ्य अलङ्कारनिबन्धनम् अवश्यमेव रसभङ्गस्य
कारणं भविष्यति। इति।

मूलपाठः

रसबन्धेष्वत्यादृतमानाः कविः यमलङ्कारं तदङ्गतया विवक्षति। यथा—

चलापाङ्गां दृष्टिं स्पृशति बहुशो वेपथुमतीं
रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः।
करौ व्याधुन्वत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं,
वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती॥ इति।

‘नाङ्गित्वेनेति न प्राधान्येन, कदाचिद् रसादितात्पर्येण विवक्षितोऽपि हि अलङ्कारः
कश्चिद् अङ्गित्वेन विवक्षितो दृश्यते। यथा— (उदाहरणम्)

चक्राभिवातप्रसभाज्ञयैव चकार यो राहुबधूजनस्य।
आलिङ्गनोद्दामविलासबन्धं रतोत्सवं चुम्बनमात्रशेषम्॥ इति।

अत्र हि पर्यायोक्तस्य अङ्गित्वेन विवक्षा रसादितात्पर्येण सत्यपि।

अङ्गित्वेन विवक्षितम् अपि यम् अवसरे गृह्णाति नावसरे। (अत्र) अवसरे (गृह्णाति)
ग्रहणं यथा—

उद्दामोत्कलिकां विपाण्डुरुरुचं प्रारब्धजृम्भां क्षणा-
दायासं श्वसनोद्गमैरविरलैरातन्वतीमात्मनः।
अद्योद्यानलतामिमां समदनां नारीमिवान्यां ध्रुवं
पश्यन् कोपविपाटलद्युति मुखं देव्याः करिष्याम्यहम्॥

इत्यत्र उपमा श्लेषस्य इति।

रक्तस्तवं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणैस्त्वामायायन्ति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्तास्तथा
मामपि। कान्तापादतलाहतिस्तव मुदे तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा
सशोकः कृतः॥ इति।

अत्र हि प्रबन्धप्रवृत्तोऽपि श्लेषो व्यतिरेकविवक्षया त्यज्यमानो रसविशेषं पुष्पाति।’

कोपात् कोमललोलबाहुलतिकापाशेन बद्ध्वा दृढं,
नीत्वा वासनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः।

भूयो नैवमिति स्खलत्कलगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं,
धन्यो हन्यत एव निहृतिपरः प्रेयान् रुदत्या हसन्॥

इत्यादौ रूपकमाक्षिप्तमनिर्व्यूढं च परं रसपुष्टये। इति।

श्यामास्वङ्गं चकितहरिणीप्रेक्षणे दृष्टिपातं,
वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हभारेषु केशान्।

उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान्,
हनैकस्थं क्वचिदपि न ते भीरु सादृश्यमस्ति॥

वृत्तिः— 'इत्यादौ स एवम् उपनिबध्यमानः अलङ्कारो रसाभिव्यक्तिहेतुः कवेर्भवति।
उक्तप्रकारातिक्रमे तु नियमेनैव रसभङ्गहेतुः सम्पद्यते।

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे व्यञ्जका
अलङ्कारः

बोधप्रश्नाः

६. रूपकाद्यलङ्कारसमीक्षणस्य कति भेदाः सन्ति।
७. अलङ्कारसमीक्षोपायानां नामानि लिखन्तु।
८. रूपकाद्यलङ्कारवर्गे के अलङ्काराः सन्ति?
९. रसभङ्गः काव्ये कदा भवति?
१०. रसादिध्वनौ अलङ्काराणां सार्थकता कदा आयाति?

५.५ सारांशः

एवं अस्मिन् पाठे भवान् दृष्टवान् यत् ध्वनिकाव्ये अलङ्काराणां चारुता (सौन्दर्यं) केन विधिना आयाति। पुनरेव अस्य पाठस्य सारांशम् अवलोकयतु। अलङ्काराणां वर्गद्वयं भवति—शब्दालङ्कारः अर्थालङ्कारश्च। शब्दालङ्कारः काव्ये शब्दान् आश्रित्य तिष्ठन्ति। अर्थालङ्कारश्च अर्थान् आश्रित्य तिष्ठन्ति। यतः बाह्यशरीरस्य एव अलङ्काराः शोभां वर्धयन्ति। काव्यस्य च बाह्यशरीरं शब्दः अर्थश्च भवतः। 'शब्दार्थौ तावत्काव्यस्य शरीरमिति।' प्रसिद्धेः। यत्र चमत्कारः शब्दपरिवर्तनं न सहते, तत्र शब्दालङ्कारः, यत्र च शब्दपरिवर्तनं सहते, तत्र अर्थालङ्कारो भवति। शब्दालङ्काराणां संख्या अतीव अल्पीयसी भवति। अस्मिन् शब्दालङ्कारवर्गे यमकमनुप्रासः श्लेषः, वक्रोक्तिः, पुनरुक्तवदाभासः, चित्रबन्ध इति षडेव मन्यन्ते। अर्थालङ्काराः च शताधिकाः प्रसिद्धाः सन्ति। येषां कृते रूपकादिरिति पदम् अत्र प्रयुक्तं वर्तते। श्रीमदानन्दवर्धनद्वारा विविच्यमानं ध्वनितत्वं काव्यस्यात्मा इति स्वीक्रियते। तत्र ध्वनितत्वेऽपि शृङ्गारादिकाः रसाः प्रधानीभूताः सन्ति। काव्यात्मभूताः शृङ्गारादयः रसाः बाह्यशोभाकारकैः अलङ्कारैः अपि उत्कृष्टा अपकृष्टाः वा भवन्ति। यथालोकेऽपि कटककुण्डलाभिः अलङ्कारैः आत्मनः गुणाः वीरत्वहर्षसंकोचादयः प्रभाविताः भवन्ति, अतः यैः शब्दार्थालङ्कारैः शृङ्गारादयः उत्कर्षं प्राप्नुवन्ति, ते अलङ्कारा चारुत्वहेतवः कथ्यन्ते, ये च अलङ्काराः स्वोपस्थित्या रसादीन् अपकर्षयन्ति, ते परित्याज्या अश्लाघनीयाश्च भवन्ति। अस्मिन् पाठे भवान् ज्ञातवान् यत् शब्दालङ्काराणां सन्निवेशने चमत्कारकारकशब्दचयने पृथक् प्रयासः आवश्यको भवति। शब्दचयनकाले च अनुकूलशब्दान्वेषणपरस्य कवेः शृङ्गारादितत्वे सावधानता शिथिला संजायते। अत एव शृङ्गारात्मके काव्ये यमकस्य यमकसदृशस्य च कष्टसाध्यशब्दालङ्कारस्य, यस्य संयोजने अतिरिक्तः यत्नः अपेक्ष्यते, कृते प्रयासः नैव विधेयः। एतस्मिन् कार्ये सामर्थ्यवान् अपि कविः प्रयासं न कुर्यादिति सिद्धान्तः ध्वनिकृता स्पष्टं प्रतिपादितः—

ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादेर्निबन्धनम्।

शक्तावपि प्रमादित्वं विप्रलम्भे विशेषतः॥

कदाचिद् अलङ्कारे प्रधाने सति यदा रसादिः अप्रधानं भूत्वा प्रधानभूतेन अलङ्कारेण उपस्कृतो भवति, अस्यां परिस्थितौ रसादिध्वनिरिति व्यवहारो न भूत्वा रसवदाद्यलङ्कारव्यवहारो भवति। अतः कस्यापि अलङ्कारस्य अपृथग्यत्ननिर्वृत्यत्वम् एव स्वीकरणीयं भवति। अतः पृथक् कृतेन प्रयासेन उत्पादितोऽलङ्कारः कदापि रसादेर्ध्वनैरूपकारको न भवति इति सदैव भवता स्मरणीयम् अस्ति। अतः ध्वन्यात्मभूते एव शृङ्गारे कवेः सदा सावधानता अपेक्षिता भवति।

कवेः सावधानतायाः किं तात्पर्यमिति जिज्ञासां प्रति उत्तरं प्रददत् अग्रे कथयति ग्रन्थकारः यत् रूपकादेरलङ्कारवर्गस्य सम्यक् विनिवेशनमेव ध्वनिकाव्ये चारुतायाः कारणं भवति। अन्यथा अलङ्कारः यथार्थरूपेण अलङ्कारो न भवति। तेन च असौ अलङ्कारः रसादिम् अनुपकुर्वन् स्वयमपि चमत्कारभाजनं न भवति। अतः रूपकादिः अलङ्कारवर्गः समुचितः संनिवेशितः एव रसादिध्वनितत्त्वस्य उपकारं करोति। कथम् अलङ्काराणां सम्यग् विनिवेशनं भवति इति जिज्ञासायाः शान्तये आनन्दवर्धनः तदर्थं षड् उपायान् ज्ञापितवानस्ति। ते सन्ति यथा—

१. रसाद्यङ्गत्वेन अलङ्कारवर्गस्य विवक्षा स्यात्।
२. अलङ्कारस्य अङ्गित्वेन विवक्षा न स्यात्।
३. उचितावसरे अलङ्कारस्य ग्रहणम्
४. उचितावसरे अलङ्कारस्य त्यागः।
५. अलङ्काराणाम् अतिनिर्वाहस्य इच्छा न भवेत्।
६. निर्वाहे कृतेऽपि यत्नेन अङ्गित्वे एव प्रत्यवेक्षणम्। इति।

एतेषां बिन्दूनां सम्यग् व्याख्या अस्य पाठस्य मध्ये एव सम्पन्ना अस्ति। अतः पुनरपि एषाम् अत्र विस्तृतं विवेचनं न अपेक्ष्यते। अतः अतीव सङ्क्षेपतः इदं भवता बोद्धव्यं यत् अलङ्काराणां सम्यग् विनिवेशनम् अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यत्वञ्च चारुतायाः कारणं भवति। इति।

५.६ शब्दावली

(क) निबन्धनम्	=	नि+बन्ध्+ल्युट्, ग्रन्थनम्, सन्निवेशः।
(ख) प्रमादित्वम्	=	अनवधानता।
(ग) काकतालीयेन	=	अकस्मात्, काककृततालफलभोगवत्।
(घ) भूम्ना	=	भूमन्+टा (तृतीयाया एकवचनम्) प्राशस्त्येन, विस्तरेण।
(ङ) द्योत्ये	=	प्रकाशये।
(च) नियमात्	=	निश्चिततया, नियमपूर्वकम्।
(छ) रसाक्षिप्ततया	=	रससमवधानेन, रसबन्धानुकूलनेनैव।
(ज) शक्यक्रियः	=	कर्तुं शक्यः।
(झ) प्रत्यवेक्षणम्	=	प्रति+अव+ईक्ष्+ल्युट्, पर्यालोचनम्
(ट) निर्व्यूढौ	=	निर्+वि+वह्+क्तिन्+स. एकवचनम्=निर्व्यूढौ= निर्वाहे।

५.७ सन्दर्भग्रन्थाः

१. ध्वन्यालोकः— लीला-संस्कृति-हिन्दीव्याख्याद्वयोपेतः, द्वितीय उद्योतः, आचार्य लोकमणि दहलः भारतीय विद्याप्रकाशनम्।
२. ध्वन्यालोकः— (दीधिति संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतः)। द्वितीय उद्योतः— कारिका-३८ तः ४२ यावत्,

३. साहित्यदर्पणः नवमः परिच्छेदः।
४. काव्यादर्शः— प्रथमः परिच्छेदः अलङ्कारलक्षणम्।
५. काव्यप्रकाशः झलकीकरवामनटीका, भण्डारकर इन्स्टीट्यूट, पुणे, नवमः उल्लासः,
६. औचित्यविचारचर्चा।

५.८ सहायकग्रन्थाः

१. ध्वन्यालोकः, श्रीमदानन्दवर्धनः
२. काव्यादर्शः दण्डी
३. काव्यप्रकाशः— मम्मटभट्टः
४. साहित्यदर्पणः— कविराजविश्वनाथः
५. औचित्यविचारचर्चा— आचार्यक्षेमन्द्रः

५.८ बोधप्रश्नोत्तराणि

१. शृङ्गारसे यमकम्, अनुप्रासः, शब्दस्तेषः, मुरजबन्धः वक्रोक्तिः पुनरुक्तवदाभासश्च परिहेयाः सन्ति। येषां सन्निवेशने कविना चमत्कारानुकूलशब्दान्वेषणरूपः प्रयासः पृथक् क्रियते।
२. विप्रलम्भशृङ्गारः अतीव कोमलो रसः मन्यते। अतः अत्र शब्दावृत्तिस्वरूपः प्रयाससाध्यः यमकालङ्कारः ग्राह्यो न भवति। अयं हि रसः पृथक्प्रयासजन्येन अनेन यमकेन यमकसूदशेन शब्दालङ्कारेण वा आहतो भवति। अतः नियमेन विप्रलम्भे यमकं न सन्निवेशयेत्।
३. ये अलङ्काराः स्वसन्निवेशने औचित्यं धारयन्ति, रसापकर्षणं विनैव तिष्ठन्ति, त एव अलङ्काराः काव्ये चारुतां धारयन्ति। अतः रसानुगुणवमेव चारुतायाः बीजम्।
४. अपृथग्यत्ननिर्वृत्यः एव रूपकादिः अलङ्कारः यथार्थतां प्राप्नुवन्ति।
५. अलङ्काराणां मुख्यतः द्वौ वर्गौ भवतः, यमकादिवर्गः शब्दालङ्कारवर्गः, रूपकादिः अर्थालङ्कारवर्गश्च।
६. रूपकाद्यलङ्कारसमीक्षणस्य षड् भेदाः श्रीमदानन्दवर्धनेन उक्ताः सन्ति— “विवक्षा तत्परत्वेन” इत्यादिकारिकाद्वयेन।
७. समीक्षणोपायानां नामानि—
(क) रसाद्यङ्गत्वेन विवक्षा (ख) अङ्गित्वेन कदाचिदपि न विवक्षा
(ग) उचितावसरे अलङ्कारग्रहणम् (घ) उचितावसरे त्यागः। (ङ) न अतिनिर्वहणैषिता (च) निर्व्यूढौ अपि यत्नेन अङ्गित्वेन प्रत्यवेक्षणम् इति।
८. रूपकाद्यलङ्कारवर्गे सर्वे अर्थालङ्काराः समायायन्ति।

९. रूपकाद्यलङ्कारवर्गस्य सम्यक्संनिवेशनस्य ये उपायाः कथिताः सन्ति, तेषाम् उपायानाम् उपेक्षया रसभङ्गः समायाति।
१०. रूपकाद्यलङ्काराः यमकादिशब्दालङ्काराश्च यदा लौकिकालङ्कारवत् रसादीनां सौन्दर्यवर्धने सहायकाः भवन्ति, तदा ते अलङ्काराः सार्थकनामधेयाः भवन्ति।

५.१० अभ्यासप्रश्नाः

१. यमकं कीदृशः अलङ्कारः अस्ति किञ्च अस्य लक्षणम्?
२. अलङ्कारस्य किं लक्षणम्?
३. के सन्ति शब्दालङ्काराः, किञ्च शब्दालङ्कारस्य लक्षणम्?
४. रसध्वनेः एकम् उदाहरणं लिखित्वा तत्र अलङ्कारसमीक्षणं क्रियताम्।
५. 'विवक्षातत्परत्वेन ... वर्गस्याङ्गत्वसाधनम्' इति कारिकाद्वयं सोदाहरणं सविस्तरं व्याख्यातु।

—♦—

स्वप्नः

संस्कृते पारम्परिक-आधुनिकज्ञानवैदुष्यस्य समन्वयनदृशा
संस्कृतशिक्षायाः वैश्विकपरिप्रेक्ष्यस्य उपस्थानम्।

सङ्कल्पः

- ♦ संस्कृतनिष्ठज्ञानसरण्याः उत्तमावबोधस्य सर्जनम्।
- ♦ संस्कृतशिक्षान्तर्गतानाम् अभिनवविषयाणां संवर्धनम्।
- ♦ आधुनिकसमाजोत्कर्षाय सम्भावनानां प्रकाशनदृष्ट्या
संस्कृतभाषायाः तत्साहित्यस्य च प्रासङ्गिकतायाः
आविष्करणम्।

